

Элчин
Сафбарли

ШАРҚНИНГ ҚАЛБИ БЎЛГАН АДИБНИНГ БЕСТСЕЛЛЕРИ

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

БУ ҚИССА ҲАЁТДАГИ ЭНГ МУҲИМ
НАРСАЛАР ЎЗ УЙИНГДАЛИГИНИ
АНГЛАШИНГ УЧУН ДУНЁНИНГ ЯРМИНИ
КЕЗИБ ЧИҚИШИНГГА ТЎҒРИ КЕЛИШИ
ҲАҚИДА ҲИКОЯ ҚИЛАДИ.

Элчин
Сағбарли

**ДЕНГИЗ ҲАҚИДА
СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА**

ТОШКЕНТ
«SHARQ-ZIYO ZAKOVAT»
нашриёт-матбаа уйи
2021

УЎК 821.512.162

КБК 84(5Азе)

С – 34

С – 34 Сафарли, Элчин.

Денгиз ҳақида сўзлаб бер менга [Матн]. *Адабий-бадиий нашр / Элчин Сафарли*; – Тошкент: «Sharq-ziyo zakovat», 2021. – 328 б.

Ҳаётнинг бебаҳолиги, нурнинг туганмас ва абадийлиги, ўтаётган ҳар лаҳзанинг кадрли экани – инсон тафаккурини ҳамиша идрок этишга чорлаб келади. Бу дунёда бахтнинг ҳам, бахтсизликнинг ҳам шифоси бор. Ким умрини қандай ва қанақа йўсинда яшаб ўтиши – фақат ўзига боғлиқ.

Ушбу асар бизни ҳаётга теранроқ қарашга, ёруғликка интилиш билан орзуларимизни рўёбга чиқариш ҳамда вақтни исроф қилмасликка даъват этади. Бунинг учун севишга шошилмоғимиз, нафас олишимизда эса муҳаббат бўлмоғи лозим.

УЎК 821.512.162

КБК 84(5Азе)

ISBN 978-9943-6747-1-4

© Элчин Сафарли, 2021

© «Sharq-ziyo zakovat»

нашриёт-матбаа уйи, 2021

*Менга Абшерон заминининг гўзаллигини
кашф қилган Сория ойимга.*

*Рауф Бабаев, Ольга Фурсова ва Эльвира
Сафароваларга миннатдорчилик билан – сизлар
менинг илҳом манбаим ва таянчимдирсиз.*

Агар мен ахлоқ тарғиботчиси сифатида китоб ёзганимда, унинг юздан тўқсон тўққиз саҳифасини оппоқлигича қолдирардим. Сўнгги саҳифага эса «Мен фақат битта бурч – севиш бурчини биламан», – дея ёзган бўлардим.

Альбер Камю

Агар сизга муҳаббат йўлбошлик қилаётган бўлса, бу йўллар қанчалар оғир ва машаққатли бўлмасин, унга эргашинг. Агар у ўз қанотлари билан қучоққа олса-ю, парлар орасидаги яширин тиллардан сизга озор етганида ҳам унга қулоқ солинг.

Жуброн Халил Жуброн

Бир гал мен битта китобхон аёлдан мактуб олдим. У шундай ёзганди: «Болалик ҳақидаги хотираларингиз гоятда идеал. Дунё бамисоли эзгуликка фарқ, ота-оналар ниҳоятда меҳрибон ва зийрак, тарбияда заррача хатога йўл қўйишмайди. Қаҳрамонларингиз ҳам ўта назмин, оқил ва бағоят донишманд... Ахир ҳаётда бундай бўлмайди-ку!» Мен шу жойда ўқишдан тўхтадим ва ё ўзимга, ё ўша аёлга овоз чиқарганча, жавоб бердим: «Болаликда шундай бўлади».

Болалик – сеҳрли давр. Ҳаммаси идеал тарзда ва ҳамма нарса эзгудир. Ёмонликка дуч келганингда ҳам уни тасаввурингда эзгуликка айлантирасан. Бола ҳолинингда ҳамма нарсани эзгулаштириб юбора оласан. «Йиғлама, синган чинни ўйинчоғинг парчалари яна бутун бўлади!»

Элчин САФАРЛИ

Менинг болалигимда ҳам кўпларники каби қашшоқлик, масхаралашлар, катталарнинг бақириши-ю, таҳқирлашлари, ҳаттоки ўлим жудоликлари юз берган. Болалик дунёқарашимнинг бебаҳо мўйқалами эса ўша воқеаларга ўзига хос жило бағишлаб, бешавқат шарт-шароитларга инсонийликни, бадбашараликка гўзалликни, оддий нарсаларга илоҳийликни жо қила олган.

Катта бўлгач, тасаввурларим ҳам ўзгарди. Энди мен болалик хотираларим бўйлаб сайр қилаётган пайтларимда унинг ҳамма нарсани эзгулаштира олувчи салоҳият эпкинларини ҳис қиляпман.

Болалик – энг мусаффо булоқдир. Ундан чанқонингни қондирасан, кўз ёшларингни ювасан, томонингга тиқилган алам тошини эритасан ва бугунги кунингга қайтасан. Бугунги кунингдан вақтинча бўлса-да, фақат болаликка қочиб бориб яширинишинг мумкин, холос.

Ёзувчилар умр бўйи фақат битта китобни қайта-қайта ёзиб ўтишади, дейдилар. Кимдир «Денгиз ҳақида сўзлаб бер менга»ни аввалги китобларим давоми, деб ҳис қилар ҳам. Мен эса ўзимнинг ягона китобимни ёзишда давом этаркан, фақат энг муҳим, деб билган нарсаларнигина қаламга оламан.

1

*Ёмғир қанча қуймасин,
қуёшга интилавер.*

Абшеронда биринчи қорни узоқ кутишга тўғри келади. Ўзининг келишини ноябрдан бошлаб эслатиб туради: совуқ хазри шамоллари забтига олади, Каспийнинг долғалари оч зумрад тусига кириб, уйларнинг шимолий деворлари захлайди, маҳаллий аҳоли ялпи тумовга чалинади. Кудуқ деворлари қўнғир мох билан қопланади, электр узатишларда тез-тез узилишлар юз беради, аммо унинг ўзидан дарак бўлавермайди. Унинг аниқ ёғиш муддатини ҳеч бир метеохизмат тўғри баънорат қила олмасди.

«Бошингга қор тушгандек», – деган гапни айнан Абшерон қори учун тўқишгандек. «Айни дамда ва кераксиз пайтда ёғади-да ўзиям», – дерди Сўна бувим накана сариқ атиргуллар, беҳи пўчоғи ва арғувон аса-ли қўшилган чой дамлаётиб. Уларни сопол чойнакка солишдан олдин чой кўнгилдагидек чиқиши учун, идишни қайноқ сувда яхшилаб чайиб оларди.

Элчин САФАРЛИ

Биринчи қор ёғишини Сўна бувим гўшт, пиёз, зарчава, каштан ва турли туршаклар аралаш зирвакка дамланган гуручдан иборат палов билан нишонларди. Майиз ва олхўри қоқидан ташқари бувим паловга Абшерон туршакларининг шоҳи бўлмиш кўрага-баргак ҳам соларди. Ёзда данаклардан ажратилган ўрик паллалари қуёшда қуритилар ва қопчаларга солинганча, ертўладаги омборхоналарнинг шифтига осиб қўйиларди.

Биринчи қор шарафига палов дамлаш – каттакон хонадонимизнинг кичик анъаналаридан бири эди. Оппоқ қор парчалари учиб тушаётганлигини илғаган бувим хурсанд бўлганча, менга бақириб қоларди: «Ҳо-ой, қароғи-им, омбордан тезда гуллар ва қуёшни келтир! Мен унгача гуручни ивитиб, заъфаронли чой дамлаб тураман».

Мен омборхонамизга тушиб, чиройли гуллар расми туширилган жез баркаш ва ёз иси анқиб турган қопчани ола қайтардим. Бувим баркашни – гуллар, баргакни эса – қуёш, деб атарди. Ҳа, бу нарсалар қоронғи қиш кунлари етишмай турарди.

Бувим баркашни яхшилаб артиб чиққанидан кейин, унга чизилган гуллар янада жило топиб, рангларига ранг қўшилгандек туюларди. Менда гулларнинг оч пушти, оч

кўк, яшил туслари ҳавас уйғотар, тўқ бинафшаранг, тўқ кўк ва арғувон туслар юрагимга кўрқув соларди.

Сўна бувим баргакларни баркашга ағдариб, жиддий назардан ўтказган қўйи сараларкан, тасодифан қўшилиб қолган қуруқ барглар ва шохчалар, асалари ўликларини тергилаб ташларди. Ўрик баргаклари бир қарашда бир хил бўлса-да, яхшилаб назар солинса уларнинг ҳар бирида ўзига хослик борлиги кўзга ташланарди. Бу фарқлар уларнинг шаклида, мазасида, кўринишида, этининг қалинлиги ва юмшоқлигида билинарди. Уларнинг ягона бирлаштирувчи нарса эса битта бўлиб, улар ёз қуёши билан тўйинишган эдилар.

Бувим менга битта баргакни узатади. Энг кичкина, буришган ва доғ-дуғлисини. Яна чиройли қилиб қўшиб қўйдилар: «Ташқи кўринишига қарама. Тотиб кўр энг ширини шу!»

Кўпинча бувим ҳақ бўлиб чиқарди.

«Ҳаёт ва одамлар – бу кат-та-кон гулбоғ, дегани чироғим. Ҳар бирининг ўз ҳиди, туси, жойи ва тарихи бор. Аммо уларнинг ҳар бири қуёш учун бирдек суюкли. Чироғим, қуёшга интил, ёмғирлар қанча қуймасин, унинг чиқишини кут».

2

*Сукунат сендаги мавжуд
энг қиммат нарса.*

Болалик – ҳаётнинг енгил, рангин ва кўпчилик ўйлагандек, тезда ўтиб кетадиган даври эмас. У одам билан сўнгги нафасгача бирга қолади.

Болаликда ҳар қандай муюлиш ортида ҳар куни бирор янгилик, қизиқарли нарса ва-а, албатта, ўнлаб кашфиётлар кутиб туради. Ҳар бир таассурот ботинда ва зоҳирда унутилмас бўлиб қолади. Шунчаки тизинида йиқилишдан орттирган чандиғингни ҳам илк марта пайдо бўлгани учун узоқ пайт эслаб юрсанг керак?..

Менинг болалик ҳақидаги тасаввурим – Абшероннинг кузги кимсасиз соҳили (қумлар жигаррангга кирган ва изларни яхши сақлаб қолади), ёпиқ қаҳвахоналар, сон-саноксиз қўзиқорин-соябонлар. Изиллаган ҳамда шўр таъмли, аммо ёқимли шамол.

Элчин САФАРЛИ

Ойим менинг қўлимдан тутиб олган, соҳилда турган кўйи узоқларга термуламиз. Менинг ёшим бешларда, отамнинг каттакон курткази кийдирилган, бир тарафи елкадан осилиб қолган. Шамол онамнинг кўнғир сочларини тутамлайди. Ойимнинг қўллари жигарранг, қон томирлари бўртган, тирноқлари қирмизи локланган.

Умуман айтганда, биз гаплашмаймиз. Қандайдир кулгули баҳона билан уйдан ўз сукунатимиз сари қочиб чиққанмиз. Бу сукунат иккимиз учун ягона. Иккимиз ҳам уни бирдай ҳис қилаётганимиз учун шундай бўлсак керак?..

Ойим чўнтагидан сап-сарик олмани чиқаради ва тиз чўкканча, уни менга тутеди: «Болажоним, сукунат сендаги энг бебаҳо бойликдир».

Орадан бироз вақт ўтгач, кадрдон овозлар янграган, самовардаги чойнинг ҳиди анқиб турган уйимизга қайтиб келдик. Ошхонада бувим қайноқ қовоқ сомсалар юзини мойлаш билан банд. Ташқарида эса темир ҳалинчак шамол забтида тинмай ғижирларди.

3

*Ўзидан кучсизларга жанг
:эълон қилиш – ожизлар иши!*

Хурмони Абшерон бозорларида октябрь ўрталаридан соға бошлашади. Ҳозирча хомроқ, туси ўрқин бўлмаса-да, аммо мазаси ширин, кўпдан кутилган мевалар. Бу ерликлар хурмо мевалари дастлабки ифти оғушидагина чинакам етилиб пишиши, болга тулишини яхши билишади. Танглайни қотирадиган турингтоблик кетади, зарғалдоқ пўстнинг ёриқларидан сичиб чиқибётган шарбати эса асалнинг ўзгинаси. Қиш бошланганида хурмо дарахти баргларидан айрилиди ва яннаточ шохларда ўрча ўйинчоқлари каби зарғалдоқ шарчилар осилиб туради.

Асад бобомнинг уйини олди томони катакон хурмозор боғ эди. Бобом болалик пайтида уни ўз отаси билан экиб чиқинган – урушдан кейинги йиллар евинга нарса бўлмаган пайтлар бу боғнинг тўйимли мевалари уларни очликдан сақлаб қолган...

Элчин САФАРЛИ

Дарахтлардан сўнгги барглар учиб тушганидан сўнг чумчуқлар боғларга ёпирилишар, узилмаган хурмоларни чўқишга тушишарди. Улар похол қўриқчидан ҳам, бошқа хийла-найранглардан ҳам ҳайиқишмас, бобом ҳосилни сақлаб қолиш учун уларни милтиқда отишга тушарди.

Биз акам иккимиз чумчуқларни сақлаб қолиш пайида бўлардик. Бир куни Асад бобом уйқуга кетганида унинг милтиғини қудуққа ташлаб юбордик. Милтиқнинг ўрнига эса ким ёзганлиги кўрсатилмаган юмалоқ хат қолдирдик. Бобом буни ким ёзганлигини тополмайди, деб ўйлаганмиз-да. Хатда нималарни ёзишни узоқ ўйлаганмиз. Бувимнинг Эрон шоирларига тегишли китобларини варақлаб, анча-мунча «ақлли гаплар»ни кўчирганмиз.

«Қушлар ҳаёти эвазига келадиган ширин мевалардан не фойда. Ўзидан кучсизларга жанг эълон қилиш – ожизлар иши!» Эртаси куниёқ акам иккимизнинг қилмишимиз фош бўлди ва яхшигина калтак ҳам едик. Шу билан бирга Асад бобом чумчуқларни ўлдирмайдиган бўлди. Қўшнимиз Бехрўз амакидан Йўлбарс исмли итини сотиб олди. Ит хурмо дарахтлари остида югуриб юрганча, қушларни вовиллаб хуркитар, чамаси уларнинг уча олишига ҳасади келарди.

4

*Эртага янги кун. Сени севаман.
Яхши тушлар кўр!*

Мени уйда илк марта ёлғиз қолдиришганларида сиккиз ёшда эдим. Уч кун. Зухра холамнинг ўғли аварияга учраб, ҳалок бўлганди. Ҳамма қариндошлар жазога отланишган, мен эса шамоллаб қолганим учун, уйда қолишга мажбур бўлганман.

Ойим мени қўшимиз Орифа холаникида қолишга қўқирмоқчи бўлди, аммо кўнмадим. «Бировнинг уйда ухлосимийман. Мен катта катта боламан, бир ўзим қолавериман», дедим. Орифа хола кечаси бизникида ётиб қолиши шарт билан уйда ёлғиз қолдириладиган бўлдим.

Биринчи кун турли таъқиқлар йўқлигидан роса лаззатландим: тўшақда печеньеларни ковшаб ётдим, тун яримдан ошгандагина уйқуга кетдим. Кун бўйи уч маҳал картошка қовуриб едим, эрталаб тўшагимни йиғиштирмадим ва кийимларимни дуч келган тарафга отдим.

Элчин САФАРЛИ

Иккинчи куни уйдаги сукунат мени эза бошлади ва ташқарига чиқишга мажбур бўлдим. Иштахам йўқолди – қовурилган картошка тугул, умуман айтганда, ҳеч нарса егим келмасди; тўшагимни йиғиштирмаслик, кийимларимни сочиб ташлаш ҳам жонга текканди – ахир уйда ўзим ва индамас қўшни жувондан бошқа уларни шу ҳолда кўриб қоладиган ҳеч ким йўқ эди. Акамнинг нарсаларига тегинишга бўлган қизиқишим ҳам сўнганди – уларсиз энг қизиқарли ўйин ҳам маъносини йўқотганди. Уйқу олдидан ойим хонага кирмас, бурнимдан ўпганча: »Эртага янги кун. Яхши тушлар кўр», – демас эди.

Оиламизни соғина бошладим. Албатта, уларнинг овозини, қилиқларини ва ёнимда бўлишларини жуда-жуда соғиндим.

Кимсасиз уй сукутидан қочиб, Орифа холанинг кўзини шамғалат қилганча, иссиққина кийиниб кўчага чиқдим-да, қўшни уйларнинг деразалари остида изғиб юрдим. Очиқ қолган форточкалардан катта ва кичик оилаларнинг овозларини тинглардим: овозлар қурамаси, идишлар жаранги, ҳовлилар этагидан келадиган итлар ҳуриши ёки бекасидан бирор егулик тиланаётган малла мушукнинг миёвлаши қулоғимга

ёқимли эшитиларди. Бегона оилаларга хос овозларни жон қулоғим билан тингларканман, ўзимизникилар қайтишига кўп вақт қолмаганлигидан хурсанд бўлардим.

Орадан бир кун ўтиб, ойим акам билан қайтиб келишди. Севимли кишиларим, улар билан бирга эса ўйинларга, ўқишга иштиёқим, қовурилган картошка ва ҳатто пиёзли шўрвага ҳам иштаҳам қайтиб келганди.

Ойимни туни билан қўйиб юбормадим – унга ёпишиб олганча, тўшагимни йиғиштирмаган кунларим учун уэр сўрадим. Ҳозир кулгули туюлса-да, ўша пайтда ойимнинг кечириши менга жуда муҳим эди. Ойим жилмайди, энгашиб бурнимдан ўниб қўйди ва деди: «Эртанги илги кун. Вўталогим, йхши тушлар кўр. Сени қанчалар йхши кўраман».

5

*Қизиқ, нима ненинг акси:
денгиз – осмоннингми ёки
осмон – денгизнинг?*

Жавоҳир хола мени Абшерон осмони бўйича мутахассис, деб атарди.

Ҳамма нарсага қизиқувчан мендек биринчи синф боласини бу ҳайратлантирар эди: «Қандай қилиб осмон Абшеронники бўлиши мумкин? Ахир унинг чек-чегараси йўқ-ку. Осмонда ҳам, худди денгиздагидек бир умр сувиш мумкинми?» Жавоҳир хола менинг бурнимдан чимдиганча, жавоб қайтарарди: «Эй бола, камроқ ганир! Яхшиси, қудуқдан сув келтир, сув ялпизлардан узиб кел. Ялпизли чой дамлаб бераман».

Абшеронда ҳаминша новвот чой ичишни одат қилинган.

Челакда сув олганимдан кейин қудуқ сатҳи тинчишини кутиб тураман – шунда унинг юзида осмон ўз бағридаги чағалайлар, юлдузчалар ёки булутла-

Элчин САФАРЛИ

ри билан тиниқ аксланади. Болалиқда мен Абшерон осмони ва денгизини, яна... айвонимиздаги сетка тутилган эски темир каравотни яхши кўрардим. Бундай эски каравотларни уйдан ташқарига чиқариб қўйишарди. Баъзи бекалар унинг устига анжир териб, қуритиб олишни яхши кўришарди (қоқиларни териб қопчаларга жойлашдан аввал уларнинг устига ун сеппиб олишади). Болалар эса унинг устида сакрамачоқ ўйнашни канда қилмасди. Мен акам билан адёлларга ўралиб олганча, унинг устида гаплашиб ётардик. Чирилдоқлар чириллаб, денгиз шовуллаб суҳбатимиз қизишига жўр бўлишарди.

Ойим билан Жавохир хола рўзғор ва болаларни тинчитганларидан кейин темир каравотга чўзилганча, узоқ-узоқ гаплашиб ётишарди. Мен уларнинг оёқлари тагидан жой олган кўйи қоп-қора осмондаги юлдузларни санардим. Ойим устимни ёпа туриб, қўшиб қўярди: «Оёғингни чиқарма, пашша чақиб ташлайди. Ухла, эрта-лаб еттида уйғотаман, денгизга тушамиз». Мен юлдузлардан кўз узмаганча, ўйлардим: қизик, нима ненинг акси: денгиз – осмоннингми ёки осмон – денгизнинг?

«Ойи, эртага кун роса исийди, Сомон йўлининг ёрқинлигини қара! Демак, кечқурун ҳам денгиз бўйига

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

борсак бўлади. Яшасин!» Жавоҳир хола бошқалар ухлаётганида шовқин кўтариш яхшимас, дегандек қулоғимдан тортади: «Сория, бу болангдан ё метеоролог ёки операчи чиқади. Ҳазир бўл». Ойим жилмаяди: «Бош устига! Ўз ишини севса бўлди. Қолгани муҳиммас».

6

*Ҳар биримизда ажойиб олам бор
ва шунинг ўзи бахтга пойдевор.*

Саккиз яшар пайтим синфдошим сўраб қолди: «Худо сен учун нима?» Узоқ ўйланиб ўтирмасдан тулик ишонч билан «Денгиз», дея жавоб бердим. Шундан кейин, бир пайтлар ҳарбий госпитал бўлиб хизмат қилган, баланд устунларга эга эски мактабимизнинг учинчи қаватига югуриб чиқиб кетдим. Ўша ердан денгизнинг бир парчаси кўриниб турарди. Мен дераза кўчидан кўришиб турган денгизга узоқ термулиб турдим ва ойнага кўхлаганча, унга бармоғим билан «Худо, деб ичиб қуйдим».

Шундан кейин Худо ҳақида овоз чиқариб сира гапирмаганиман кўрқиндан ё шубҳаланганимдан эмас ёки бу ҳақда сўзлашмаганим учун ҳаммас. Шунчаки буни хоҳламаганиман. Бамисоли бу тўрт ҳарф сирли ва аjoyиб оламга кириш учун тилсим сўз ўрнини ўтар, уни бирон билан баҳам кўришгим келмасди (Гарчи ҳозир бундой олам ҳамманики эканлигини, уни кўра билиш-

Элчин САФАРЛИ

гина шартлигини яхши биламан). Бахилликнинг ҳам бунга алоқаси йўқ. Мен бирорта бефаҳмроқ одам бу сирли оламга зарар етказиб қўйишидан, тўлқинларни хафа қилиб қўйгач, улар оппоқ кўпиклари мавжланганча, соҳилни йўқламай қўйишидан ҳадиксирардим.

Худони ўйлашим билан ўзимни соҳилда кўрардим. Ёзги қуёшдан жилоланган тўлқинлар. Сап-сарик, қайноқ қумлардан иборат соҳил... Худди қуёшга ўхшаган. Кафтларим билан уни элаб кўраман. Танам исий бошлайди. Денгизга тикиламан, атроф кимсасиз, бу – қанчалар соз. Мен асл уйимдаман. Дадам, ойим, акам, бувим ва Йўлбарс исмли итимиз бор, уйимиз эса... У ҳам менинг уйим. Бу уйим сирли оламим ҳудудларидан ташқарида ва у ерда ҳаммаси бошқача.

У ерда кўрқинчли тунлар, вақтинчалик қариндошлар, ташландиқ жониворлар ва кўплаб кўнгилсизликлар мавжуд. Сирли оламда эса тунлар бўлмайди, қариндошларинг абадий яшайдилар, ҳар бир итнинг ўз эгаси бўлади.

Ўша мактаб пайтидаги саволдан кейин кўп йиллар ўтди. Кўп нарсалар ўзгарди. Аммо мен ҳалигача асл уйимга келаман. Ҳар куни. Соҳилда ўтираман-да,

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

чиганокларни қўлимга оламан. Ҳар биримизда тил-сим сўзли сирли ва ажойиб олам борлиги, шунинг уни бахтли бўлиш учун пойдевор эканлиги ҳақида Уйлайман. Бундай тилсим сўзни унутиб қўйганлар ҳам орамизда борлиги – шубҳасиз. Улар уни ўзларида Иққоғиб қўйганлар ва ҳамиша қуёш кулиб турадиган Уши жойга қандай қайтишни билишмайди. Аммо буни қинчилар исташларига эса шубҳа қилмайман.

7

*Бахт ботиндан келади,
ташқариданмас.*

Умрим давомида тақдир тақозосига кўра, кўплаб мамлакатлар ва уйларни алмаштиришимга тўғри келди. Жомадонларим тилсиз ва садоқатли ҳамроҳларим бўлишди ва ҳар бир кўчишимда улар камая борарди. Мен энг муҳим нарсалар ботиндалигини англаб борар, зарур нарсаларим кўн жой талаб қилмасди.

Менинг Порис исмли дўстим бор бўлиб, яқинда номини Сметозар, деган Улартирди. Мен уни ҳалигача **Боря, деб** атайман. Боря нефт компаниясини бошқарар, **ишондан** личивтланиб, аёлларни севарди. У уч ўғилни **кайга** откирган ва дарахт ўстирган эди.

Бир кунни тонда уйғониб, нарсаларини йиғиштирди да, боши оққан томонга равона бўлди.

Шу кетинда у на қадрдон шахрига, на севимли оиласига ва на корхонасига қайтиб келди. Энди Боря

Элчин САФАРЛИ

Ҳиндистоннинг қай бир қисмида, ўзининг таъкидлашича, ҳаётнинг асл маъносини англаган кўйи яшайди. Вақти-вақти билан турли электрон манзиллардан хат йўллайди. Улардан бирида Борис инсон руҳининг асл табиати хусусида фикр юритади.

«Дўстим, руҳ азал-азалдан сат-чит-ананда (борлиқ-билим-лаззат), яъни, билимга лиммо-лим, боқий ва бахтлидир. Ташқи оламдамас, унинг ўзида бахт келтирадиган барча нарсалар мавжуд. Буни фақат болаларгина тўлиқ ҳис қиладилар. Катталарнинг айримлари ҳам. Ўзингни кўпам қийнама. Беҳуда машғулот. Яхшиси, денгиз бўйига бор».

Боря-Светозарнинг сўзларидан кейин, мен ҳамиша ўтмишдаги нарсаларга кўпам кўнгил боғламаганим ҳақида ўйладим. Болалиқдан кўп нарсаларни, хотираларни йўқотиб қўймаслик учун, ботинимга теранроқ жойлаб қўярдим. «Бахт – ботиндан келади, ташқариданмас», – дея Боря ўз хатида тўғри таъкидлаган.

Жомадонимда бир жойдан бошқа жойга доимо олиб юрадиган бир нарса – четлари кўк шойи билан жияклаб чиқилган қалин оқ мато бор. Бир пайтлар

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

улар иккита катта дастурхон эди. Сўна бувим улардан битта катта чодир тикди. Тут пишган маҳали катталар уни таранг тортишар, биз болалар эса тепага чиқволиб, тут қоқардик.

Сўна бувим бир четдаги тош устида ўтирганча, бундай мўл ҳосил учун «эй машаллоҳ», дея шукронни қийтарарди. Оқ матога «Оқбулут», деб ном қўйиб олгандик.

Тут қоқишни тугатгач, ундан тушардик, катталарга мевани сиралашда кўмаклашардик.

Йиллар оша Оқбулут ҳам титилди, ҳам йиртилди. Сўна бувим бир неча бор уни ямади ва менга уқтириб қўлди: «Чирогим, Уладиган бўлсам, уни ўзинга ол, ўзинг аера. Нониқа ишлатма. Ўзда кўёнда ёйиб ол, қишларда қандан аера».

Оқбулут ҳамон мен билан. Қиш кечалари тез-тез уни ичимга босаман, болалик бўйлари бўлмиш бувимнинг қўллари, тутнинг болдай мевалари, болаларча беғамлик, узум поьдалари қуршаб олган ҳалинчаклар, югуриб келган кўйи тўхтамасдан ўзингни отадиган мўддек денгиз, ничоқ тегиши билан тирсиллаб ёри-

Элчин САФАРЛИ

либ кетадиган тарвуз, помидорли қуймоқлар, ширин чой ва қаймоққа ботирилган иссиқина нон ҳидларини туяман. Исинаман.

Эртага Оқбулутни таниш тикувчиникига олиб бораман. Унинг гирдидаги шойи жиякларни янгилаш керак. Тайёр бўлгач, бозордан бир челак оқ балхи тут олиб келаман-да, Оқбулут юзасига тўкаман. У ҳам ўтган кунларини эсласин.

8

*Муҳаббат кўзга кўринмас
қанотлар бахш этади.*

Абшероннинг Анжирли кўчасида Балерина лақабли **шайиб** ит яшарди. Қаймоқ рангли, жингала жунли, **тугмадек қора кўзли**, шалпанг қулоқли, панжалари эса **унун тирноқларга эга**. Кўринишидан бошқа итлардан **фарқ қилмайдиган** бу итга бундай лақабни ўзига хос **қилиги туфайли** беришганди.

Балеринани таниш одамни кўриб қолганида (ит шу **ишдаги киттию** кичикни бирдай танирди) думини **қириганча**, орқа **оёғида** тик турар, кўксига қайириб олган **олд оёқларини** жуфтлаган кўйи бурнини осмонга **чуқиб** улий бошларди. Улигандаям алоҳида бир **музыка асари** ижро этаётгандек тартибга риоя қилар, тик тутган **оёқлари** эса оҳангга мос тарзда **сакраб** қўйрди.

Жуда чиройли чиқарди-да, ўзиям! Айниқса, ёзнинг кунларида. Унинг рақслари анжирлар ўз мевасига асал

Элчин САФАРЛИ

тўлдираётганда, анорларнинг қирмизи гулбарглари тўкилаётганида жуда ажойиб томоша бўларди.

Рақс жараёнида ит кўзларини чирт юмганча, бир марта телевизордан кўрсатишган айлана цирк майдонига ўзини кўчириб ўтказарди. (Абшеронда санокли уйлардагина телевизор бўлганлигидан, аксар хонадон эгалари телевизорларини ҳовлига олиб чиқиб қўяр, қўни-қўшнилар йиғилиб томоша қилишар, ит ҳам ана шулардан бирида кўриб қолганди.) Эҳ, орзулар, орзулар... Аммо Балерина бахтли эди. Ахир руҳинг ўз ихтиёри билан истаган маконингга кўчиб ўта олса, ўнгингдами ёки хаёлдагининг нима фарқи бор. Кўзингни юмсанг бўлди.

Бу томоша бир минутлар атрофида давом этар, кейин Балерина тўрт оёқлаган ҳолда бошини эгиб, думини ўйнатарди.

Эгаси бўлмаса-да, жуда ғурурли ит эди: егулик тиланмас, ялаб-юлқашга ошиқмас, оёқлар остида ўралашмасди. Худо берганига қаноат қилиб яшарди. Бирортаси жунларини сийпар, кулиб қарар, баъзан бир бўлак колбаса ёки ярми ейилган котлет тегиб қолар, вақти билан ҳеч ким эътибор бермас ёки таёқ еб

қилиши ҳам мумкин эди (Зубайда чеварнинг ўғиллари Валеринани ёқтиришмас, шунинг учун мен акам билан уларга мушт ўқталиб қолардик).

Ажойиб ит ҳеч нарсадан хафа бўлмасди. Кўпинча худбин ва ношукурлик қилувчи одамларга муҳаббат ҳеч нарса талаб қилмаслигини эслатиб қўймоқчи буларди, гўё. Юрак севади, илоҳийликка тўлиб-тошади, жавобан нима олишнинг эса фарқи йўқ. Бу қурбонлик эмас. Бу сени яхши қилувчи нарса, сенга қанотлар бахш этади. Кўзга кўринмас бўлса ҳам.

Куз кунларининг бирида Балеринани кўчада машина уриб кетди. Бу ерлик эмас. Ҳайдовчи кўчадан ўтган итни пайқамай, унинг орқа панжаларини билдиб ўтиб кетганча, муюлишда кўздан ғойиб бўлган. Балеринани ҳўл ерда шикоятимизмас, ўз томошаларидиги оҳангларга мос тарзда улиган кўйи қолди.

Бугун кўча аҳли уни бир тану, бир жон бўлиб даволашди. Балерина очик синиқлардан сўнг, беўхшов қолган панжалари оғриғига кўп эътибор бермасди. Энди у каттакон ва иссиқ, ўша арена, ўша циркни кўришадиган телевизор бор уйда яшарди. Балеринани кўларини беркитганча, орзуларига кўчиб ўтарди.

Элчин САФАРЛИ

Яъни ҳеч қаери оғримайдиган, сахна чироқлари иссиқлик бахш этадиган, қойил қолган томошабинлар қарсак ва олқишларини аямайдиган жойга.

Итнинг орқа панжаларини кесиб ташлашга тўғри келди – суяклар битиб кетмади, ёши ҳам бир жойга борганди-да. Оёқлар ўрнига қўшни қишлоқлик тунукасос уста Жовуд аравача ясаб берди. У итни ҳам ўзи билан олиб кетди.

Янги уйнинг катта хонаси ўртасидаги қизил гилам бутун оила бўлиб телевизор кўришаётган пайтда Балеринанинг энг севимли жойига айланарди. Балерина яна ўзини цирк аренасида кўрар, анчадан бери соғинган Анжирлик кўчасидагилар учун рақс тушиб бераётгандек ҳис қиларди. Ит уларни ора-сира кўргани бориб турарди. Энди унинг янги ҳаёти мавжуд бўлиб, ўтмишга эса фақат кўзини юмган пайтидагина қайта оларди.

9

*Сен денгизга олиб борадиган
Иўлни кўрдинг, бошқалар эса энди
излашмоқда.*

Болалигимда менинг уста Ниёз деган таниш амаким бор эди. Муסיқа асбобларини ясовчи, дарвешнамо бу киши шамоллар доим қум билан кўмувчи Чанг кўчада истиқомат қиларди. Айнан шу киши мени ботинимдаги оламимга олиб кирган. Мен ботинимдаги оламим ҳақида сал-пал сезардим-у, унга айнан қандай киришни билмас, бу ҳақда ҳеч қандай тасаввурга ҳам эга эмасдим. Чунки икки олам орасидаги қопқа ҳамиша ҳам очилавермайди.

Биз соҳилга тушиб турардик. Ёзги пайтлар аксар яланг оёқ ҳолда. Иссиққина қумда кўзга кўринмас туз заррачалари бисёр эди. Атрофда азон янграётганди. Ғилавар – иссиқ, ўйноқи шамол илоҳий овозларни гоҳ кучайтириб, гоҳ пасайтирарди.

Қай бир куни устага кўнглимни очдим: «Уста, буни айтиш қанчалар қийин бўлсаям... Мени азон

Элчин САФАРЛИ

овози кўрқитади. Негалигини билмайман. Ахир у кўрқитмаслиги керак-ку». Уста Ниёз тўхтаб қолди ва денгизга тикилди, яна ўн қадамлардан кейин биз тўлқинлар ўпаётган соҳилга етган бўлардик. «Чироғим, сен азонданмас, ўзингдан кўрқасан. Севгига тўлиб-тошган ҳақиқий ўзингдан кўрқасан. Замонавий ҳаёт учун сенга севгига тўлиқ бўлиш ярамайди, деб айтишади. Бу уларнинг танлови. Севгини танлаётиб ҳам улардан устунликка эришдим, дея кеккайма. Сизларнинг фарқларингиз шундаки, сен денгизга элтувчи йўлни топдинг, улар эса ҳали изланишда».

Уста Ниёз соҳилдаги баланд қум барханини топди ва унинг устига чиқиб ўтирди. Мен унинг ёнига ўзимни ташладим. Чап товонимни ўнг тиззам устига оширдим, қумдаги чиғаноқлар парчаси теримга ботди. Уларни сидириб ташлаганча, Каспийга қараб жилмайдим ва қичқирдим: «Бари бир Худо бувим айтгандек осмон ёки юракдамас, денгизда яшайди. Қаранг, у қанчалар гўзал! Ҳамма денгизни яхши кўради. Худди Худони яхши кўрган каби».

Уста соҳилга яқинлашаётган дастлабки тўлқиндан кўзини ўзмаган ҳолда оҳиста жавоб берди: «Чироғим, сен ҳақсан. Худо денгизда яшайди. Фақат у ердагина

эмас... Қара, қанчалар катта ва кўпиксиз. Бобом бундай тўлқинларни учишни биладиган қанотсиз қушлар, деб атарди... Ҳар биримизда денгиз турлича намоён бўлади. Яъни кимдадир у сокинлик бўлиб, кимдадир бўрон бўлиб, кимдадир сувнинг келиши ёки қайтиши бўлиб. Денгизда бахт ҳам, тийрақлик ҳам, хатар ҳам, тақдирдан қочиб бўлмаслик ҳам мавжуд. Унинг қаерда тугагини аниқлашга уринма. Ҳаётни чеклашнинг нима кераги бор?»

Бир гал уста Ниёз қайгадир кетди. Абшерон ва бошқа яқин-атрофдаги шаҳарларда уни ҳеч ким учратмади. Дастлабки ойларда дўстимни соғинганча, ўзимни қўярга жой тополмадим. Қудуқли хароба кулбасига бордим ва илк бор тўлқинлар бош урадиган соҳиллардан изладим.

«У ҳеч қаерда бўлмаса», – деб ўйлардим алам билан. Ва бирдан хатойимни тушундим – бу «ҳеч қаерда» сўзи эди. Уста Ниёз менинг ботинимда яшарди. Худди мен севадиган барча нарсалар каби. Севганингиз қўшни кўчадан ғойиб бўлган бўлиши мумкин, аммо у, албатта, бизларни кутаётган бўлади. Яъни юрак, деган манзилда.

10

*Уйқудан олдин эртанг ҳақида ўйла.
Унда – янги тонг ва янги ҳаёт бор.*

Отам тонгда ўқишга қатнар, тушдан кейин почта тарқатар, кечалари эса тош ортилган машиналарни бўшатарди. Катта оиланинг ягона боқувчиси – ойим рўзғор билан банд, болаларни парваришлар эди. Дадам бизлар билан чарчоғини ёзар, ўқувчилик давридан бери шуғулланадиган фотографияга банд бўлганча, ҳордиғини чиқарарди. Бизларни расмга тушириб, негативларни олис бурчакдаги хонада – қизил чироқ остида чиқариб оларди. Тонг пайти девор бўйлаб тортилган чилвирда нам оқ-қора тасвири суратлар осилиб турарди. Улар қуриганча, ўзларидаги ҳаёт тасвирларига эга бўлардилар.

Айримларида тасвири атайин хиралаштирилган бўлиб кўринар, уларга қанча узоқ тикилсам – фотоларда қотирилган сонияларга жон кирадигандек туюлаверарди.

Элчин САФАРЛИ

Ойим отам ишлаган суратларни ўзи тиккан зангори бахмал жилдли альбомга авайлаб жойлаб чиқарди. Мен ва акамни кўрсатганча, уни варақлашни яхши кўрарди. Мен қарамасдим. Ўтган вақтда ушланиб қолишни истамасдим: ўзига банд қилиб олганидан кейин истаганимга етиша олмайман, дея кўрқардим. Кўркувимнинг боиси нимада эди? Шунда эдики, қайдадир, жуда ҳам теран ботинимда мен ўтмишимни орзуларимдан кўра кўпроқ севардим.

Ойим менинг ҳадикларимни сезиб қоларди. Менинг келажагим ҳақида, мени нималар кутаётганлиги ҳақида тез-тез гапирадиган бўлганди. Масалан, тоғлари йил бўйи қорли қалпоқларини ечмайдиган, Гуржан дарёси эса музлар эриши билан қўшиғини бошлайдиган, Солиҳ тоғам эса қайнатилган лавлаги шарбати билан асалли ҳалво юзасига нақшлар чизадиган Шекидаги баҳор байрамига боришим ҳақида сўзларди.

Биз Абшерондан шаҳарга кўчиб келган катта синфлик чоғларимда мени битта ва ягона туш доим азобга соларди: болалигим қаҳрамонлари, яъни ҳамиша менинг ботинимда мавжуд бўлганлар билан денгиз соҳилига тушиб бораётган пайтимиз қандайдир куч

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

мени қоп-қора деворга парчинлаб ташлар, қимирлагани ҳам қўймас эди. Ҳеч ким буни пайқамас ва қичқириқларимни эшитмасди. Дўстларим ўз йўлида кетиб борарди.

Охир булар ҳақида отамга айтиб бердим. У мени маҳкам қучоқлаб олди. «Ўтмишдан қўрқиш керакмас. У ҳақда эслаб туриш лозим, аммо чуқурроққа шўнғиш хавфли. Шўнғиган бўлсанг, тезроқ қайтишга ҳаракат қилиш керак. Аксинча, нафас етишмай ҳалок бўласан. Уйқудан олдин эртанг ҳақида ўйла. Унда янги тонг ва янги ҳаёт бор».

Шундан бери хаёлларим мени узоқ ўтмишга олиб кетиб қолганида, машаққатларга қарамасдан интилган орзуим ҳақида эслаганча, ўзимни тезроқ бугунги кунга қайтараман. Ўша тушни эса бошқа кўрмай қўйдим.

11

Орзуларсиз юрак занглайди.

Ойим ўттиз саккиз ёшида фортепьянодан дарслар ола бошлади. Ҳафтада икки кун ишдан вақтли қайтар, бизларга тезда таом тайёрлаганидан сўнг отамни кучоқлар, акам иккимизнинг чаккамиздан ўпганча, ноталар жилдини олган кўйи машғулотларига югур-гилаб қоларди.

Ойим ёшлигида мусиқа мактабини тугаллаган эди-ю, аммо уйида мусиқа асбоби йўқ бўлиб, сотиб олишнинг ҳам имкони бўлмаган. «Мен орзуни майда бўлакчалар билан йиғиб-терганман. Ўз пианиномда Шопеннинг «Фантазия-экспромти»ни чалмасам ўзимни кечиролмайман», – дерди баъзида алам билан.

Мусиқа ўқитувчиси Нина Абрамовнанинг уйи бизнинг Абшерон посёлкамиздан ўттиз километрча нарида бўлиб, ойим электричкада қатнар, ундан тушганидан сўнг ҳам икки километрча тепага пиёда

Элчин САФАРЛИ

кўтариларди. Кечки тўққизларда қайтиб келар, мен уни Анжирли станциясида кутиб олардим.

Ёзда қоронғилик жуда кеч тушар, тўққизларда ҳам денгиз нурафшон бўларди. Биз денгиз жуда чиройли кўринадиган жойда тўхтаб томоша қилардик. Ойим машғулотлари тўғрисида гапираркан, бармоқлари илгаригидек қулоқ солмаслиги, ҳозирча учинчи синф даражасида чала олаётгани ва ойликдан тежаб бораётган пулига Ҳафиза сотмоқчи бўлаётган оқ пианинони харид қилиши ҳақида сўзларди.

Денгиз кўз олдимизда уйқуга кетарди. Бир гал у оёқлари орасига қисиб олган сумканинг боғичини қўлига оларкан, Каспийга қараб жилмайди ва деди: «Даданг билан сизларни дунёга келтириш ҳақида фикр юритган пайтимиз ўз-ўзимдан сўрардим: нимага болаларни дунёга келтирамиз? Ўзимиз учунми? Дунёгами? Қийинчилик ва машаққатлар учунми? Шунда битта жавоб пайдо бўларди: уларга денгизни кўрсатиш учун. Чироғим, энди уйга, жуда кеч қолиб кетдик, кутиб қолишди».

Бизни ҳақиқатан ҳам кутишарди. Отам занжирчадаги Йўлбарс итимиз билан дарвозамиз олдида у

ёқдан-бу ёққа бориб қайтаверар ва сигарет тутатарди. Ойим кўпинча унинг ортидан югуриб келганча, кучоқлаб оларди: «Бизни кутаяпсизми, дадажониси?» Дадам қизариб кетарди: «Итни айлантириб юрибман, кўрмаяпсанми?» У ўзининг туйғуларини ҳамма вақт яширин сақлай оларди.

Айвонда акам ўтирар, кўзи эса боғ йўлагида бўларди. Кўлида иссиқ сочиққа ўралган кўк сомсалар: «Мунча қолиб кетдинглар? Сомсаларинг совимасин, деб иссиқина ўраб ўтирибман».

Ана шундай кечаларнинг бирида уйга қайтиб келган пайтимиз, меҳмонхона залимиз тўрида очжигаранг «Беларусь» пианиносига кўзимиз тушди (отам Ҳафизаникини эмас, бошқа бировникини сотиб олган экан). Отамнинг туғилган куни ойим унда биринчи мартаба Шопенни ўша мусиқасини чалди.

Шундан кейинги йилларда ойим пианино тагига қовжираб қолмаслиги учун банкада сув қўйиб қўядиган бўлди. Биз акам билан билмасдан бир неча бор уни ағдариб юборганмиз, аммо бу ҳақда ҳеч ким хабар топмаган.

12

*Биздаги ёриқлардан
ёруғлик киради.*

Асад бобом оқшомлари чойхонага чиқарди. Эрта ётишим зарур бўлмаган таътил пайтлари мени ҳам ўзи билан олиб борарди. Темир столчалар атрофида ўтирган эркаклар ўтин ёқиладиган самоварлар чойини ичишар, шошилмай суҳбат қураар, баланд овозларда баҳс юритар ёки нарда ташлашар ва патефондан тинмай мақом тинглашарди.

Шеърлар, айниқса, Хусайн Жовид шеърларини кўп ўқишарди: «Ҳар қулнинг сиғинган бир паноҳи бор, Ҳар банданинг жаннатдан умиди бор. Ҳар кимнинг ўз топинган Аллоҳи бор, Менинг Тангрим гўзалликдир, севгидир». Катта синфларга борган пайтим, бобомдан эшитган ўша шеърлардан эсимда қолганларини излаб топдим ва ўқиб чиқдим. Уларни борича севиб ҳам қолдим.

Элчин САФАРЛИ

Чойхонада Асад бобом ва унинг икки тенгдош дўстлари билан ўтиргандик. Улар мен учун беҳи мураббо буюртма қилишиб, ўзлари эса анъанага кўра калла қандли чой ичиб гурунглашарди. Асад бобом мураббони фақат нонуштада сарёғли нонга суркаб ерди.

Чойчи Оғабола қорни билан сигарет дудларини ёрганча, менга буюрилган мураббо ва иссиқ нон келтиради. «Қорнинг ҳам очиб қолгандир, еб ол, болакай. Бизларга қарама, биздек кексаларга қоринлари халал беради. Чой ичиш эса унчалар ташвиш келтирмайди», – дейди ёқимли оҳангда. Мен Оғабола амакини емиш ортилган каттакон кемадек тасаввур қилардим. Унинг тепасида чағалайлар чарх уради. Мен дарҳол мачтага чиқиб олганча, мураббо суртилган нон бўлакларини уларга улоқтираман.

Бизнинг столимиз чойхонадаги энг тинч стол, суҳбатлар ҳам ярим овозда кечади. Иймон-эътиқод, сўфийлик, шеърят ва изланишлар ҳақида. Бобом шунақа фикрлар ҳақида гапирадики, мендек боланинг ақлим етмай қолади. Юракдаги тирқиш ё ёриқлар юракни парчалаб ташлаши ҳеч гап эмасмиш.

«Жўралар, ана шу ёриқлардан ичимизга ёруғлик киради, маъқулми?»

Улар ҳаётга боғланиб қолишларни ёқтирмаслигини таъкидлашади. Ер юзида абадий ҳеч нарса йўқ. Мен етти ёшда бўлсам-да, бунақа гапларни тушунаман. Яқингинада, яъни августнинг куйдирадиган қоқ пешинида бўрон туриб, соҳилда мен эндигина тиклаган қумли қўрғонимни тўлқинлар шафқатсизларча ювиб кетганди.

Эртаси куни соҳилга бориб, уч кун мобайнида тиклаган иншоотларимдан асар ҳам топмагандим. Ўз ҳолига келган ювош денгизнинг майин мавжлари нам ва текис қумларни сийпалаб ётарди. Табиат асл ҳолига қайтганди. Бундан жаҳлим чиққанча, уйга қайтиб келиб, бобомни қучоқлаб олдим.

– Бобо, нима учун тўлқинлар менинг қалъа-қўрғонимни бузиб ташлашди?

– Ўша жойда бошқа биров ўзиникини қуриши ва муҳим нарсани англаши учун.

– Бу адолатдан эмас... Менга ҳеч нарса қолмади-ку?

– Хотиралар-чи? Тушуниб етиш ва имконлар. Масалан, кўпроқ севиш, дунёни янада яхши қилиш ҳамда

Элчин САФАРЛИ

Ўз денгизинг соҳилида керакли бинонгни қуриб олиш-
га интилишинг.

– Ўз денгизим?

– Ҳа.

– Қаерда ўша денгиз?

– У сенинг ичингда, қароғим.

13

*Ҳар оғирчилик ортидан
енгиллик келади.*

Абшерон посёлкасида бирортанинг тоби қочиб қолса ёки жон таслим қилаётган бўлса, ҳар бир эшикни тақиллатиб чиқишади. Одамлар жам бўлишиб ёрдам қўлини чўзишади. Камдан кам одамгина бундай пайт ўзини четга олиши мумкин. Бундай ҳол бир куни ўзининг ҳам бошига тушиши мумкинлигидангина эмас. «Унақада нима учун?» – сўрайман қиймалагичдан ёнғоқ мағзиларини ўтказаетган бунимдан. Иссиқ кўрнага ўраб қўйилган хамир эса уй тўрида кўнчиб ётарди.

«Шафқатлилиқ ҳеч қачон ортиқчалиқ қилмайди, чироғим. Бу шакарбаракка туйилиб солинадиган ширин хандон писта сингари ҳаётнинг мағзи».

Учинчи синфдалигимда синфдошим Исрофилнинг тоби қочиб қолди. Иккимиз дарахтлардан хонқизиларни териб, қатикдан бўшаган шиша идишга

Элчин САФАРЛИ

тўплардик. Сўнг Каспий бўйига олиб борардик-да, ҳавога қўйиб юборардик. Бизларга фақат денгиз соҳи-лидагина улар мутлоқ озодликка эришадиган бўлиб туюларди.

Исрофилнинг қўлтиғи остида этнинг қалинлашиш ҳолати юз берганди. Уни шаҳардаги шифохонага олиб кетишди. Унинг синфдаги ўрни анча пайтгача бўш турди ва ҳеч ким у ерга ўтирмасди. Бундан хафа бўлганча, уйга қайтганимдан сўнг қўлидаги тасбеҳни ўгирган кўйи гиламда тиловатлар қилиб ўтирган Сўна бувимнинг ёнига чўзилиб ётардим.

Бувим сочларимни силаркан, кафтининг тафти билан дил дардимни даволарди. Анча енгиллашардим. Сўна бувим зангори барқут халтага солиб қўйган «Каломулло»ни олган кўйи ўртароғини очиб, арабча имлодаги сатрлардан бирига бармоғини теккизарди. «Бу «Фош бўлиш» сурасидаги оят. Бу ерда нима ёзилганлигини биласанми? «Ҳақиқатан ҳам ҳар қандай қийинчиликнинг ортида бир енгиллик бордир».

Ҳа, бувижон, худди шундай. Ҳар қандай оғир дамда ўзинг учун қиладиган энг катта ёрдамнинг бу – неки бўлса яхшиликка эканлигини унутмасдан, сабр қилишдир.

Тўрт ойдан кейин Исрофил мактабга қайтди. Бу мен учун, айниқса, чинакам бахт эди.

Ҳаётда яшарканман, ёмонликдан кўра яхшиликдан кўпроқ ҳадиксирайдиган одамларни кўп учратдим. Чунки ёмон нарсани йўқотишдан чўчимайсан. Мана шу ҳолда ўз ҳадиклари билан бирга яшаб юрган кунларида тақдир уларга ҳам истаган, ҳам чўчидиган бахтни бериб қолади. Улар кўзларига ишонмай, бахтга яқин келишдан ва уни йўқотиб қўйишдан чўчиганча, просатда қолишади. Аммо вақт ўтиши билан бунга кўникадилар, яъни бахт билан бир хонада унинг жилосидан кўзлари қамашган кўйи яшай бошлайди. Мана шу ҳолда одам ўзининг эски пўстини ташлаган бўлиб, янги ҳаётга киришиб кетади.

Бахтда ҳам, бахтсизликда ҳам шифо, бироқ одамнинг қайта тугилиши пинҳон қилинган.

14

Зулматда нур янада ёруғ.

Күөн Иүкөлиб, осмонни зулмат эгаллаганида мен ожизликни ҳис қилардим. Зулмат номаълумлик манбаи. Күөн ёғдуларида жилоланадиган денгиз қоронғиликда офатлар дарчасига айланади, йўлдан аданишининг ҳеч гапмас. Шунинг учун тунлари мен кўзимни юмишдан қўрқардим: бирдан уйқуга кетимин ва орзуларим кемаси қояларга урилиши мумкин бўларди.

Одатда дадам уйқудан олдин акам иккимиз ётадиган хонага кириб, доимо ёз ҳукмрон бўладиган мамлакатлар ва тонг отар-отмас кеч тушадиган совуқ ўлкалар ҳақида сўзлаб берарди. «Абшеронда эса йил бўйи қуёшни кўрасан. Яна шундоққина денгиз бўйидасизлар. Булар учун фақат шукрона айтишни унутманглар», – дейишни канда қилмасди.

Ёз кечаларидан бирида – ҳамма ухлаб ётган пай-

Элчин САФАРЛИ

ти дадам мени уйғотди. «Бўталоғим, тура қол. Бизларни кутишяпти», – шивирлади у ва кийинишимга кўмаклашди. Биз оёқ учида боққа чиқдик. Бизни тут тагида менинг бошмоғимни ғажилаётган Йўлбарс отли итимиз ҳайрон бўлганча, кутиб олди.

У кутилмаганда хўжайинлари келиб қолганидан безовталаниб ҳуришга тушмоқчи бўлди-ю, отамнинг қўлида пайдо бўлган бир тилим колбасани жиғилдонига ургач, тинчиди-қолди. Бундай сийлаш унга жуда ёқарди. «Қани энди бир бутун колбасани есанг-да, тун даҳшатларини унутсанг», – дея ўйлардим отамнинг изидан узумзоримиз оралаб борар экан. Отам уйимиз ортидаги томга чиқадиган нарвон тираб қўйилган тарафга ўтди.

Биз куни билан иссиқлик йиққан шиферларда чалқанча ётганча, осмондаги юлдузларга термулардик. Сал наридан соҳилга урилаётган тўлқинлар товуши келар, тунги салқинликда совиётган рельслар ҳорғин дам чиқарар, қўшни кўчадан эрта тонгда ёпилиш керак бўлган нонлари учун нонвой Нотиқ бейнинг хамирга мушт уришлари эшитилар, пастдан эса Йўлбарс итимизнинг яна сийлашимизни тилаб ғингшинишлари қулоққа чалинади.

Кўзларимга юлдузлар тўлиб қолганди. Олдимиз-
ги гўё гавҳарлар қадаб чиқилган қора духобани ёйиб
қўйишгандек. Зулмат бизни бошқа кўрқитмасди.

«Кичкинтой, зулматда нур янада ёруғлашади. У
ҳимма жойда. Ҳатто ерда ҳам. Қара, хўжағатларда ёнар
қуртлар ялтираб зиё сочаяпти».

Биз ерга қайтиб тушдик. Мен каравотимга ётдим
ва бошимни бурганча, деразага қарадим. Унинг
кўзларидан миллионлаб ёғду сочаётган юлдузлар
кўришиб турарди. «Улар одамларнинг умидига ўх-
шайди», – дея ўйладим ва уйқуга кетдим.

15

*Тез-тез бошинг узра боқ – у ерда
юлдузлар бор.*

Чингиз акам иккимиз дарахт устида уйча қурдик. Уйимизнинг орқа тарафида каттакон чинор дарахти бор эди. Ертўладан тахталар олиб чиқдик ва бобомнинг раҳбарлигида уйча ясадик. Унга ўйинчоқларимизни териб чиқдик, деворларга оилавий альбомдаги турли суратлар, журналлардан қирқиб олинган расмларни, лимонад шишалари этикеткалари ва қанд қонғуларидан ёпиштирдик. Хуллас, уйчамизда ўтган кунларнинг қувончини эслатувчи барча нарсалар манжурадди. Уни шундай атадик ҳам – Хотиралар ғори.

Бу ғорга катталар ҳам кириб турарди. Чингиз автомобиль моделларидан иборат коллекциясини кўрсатиб ғурурланарди, мен эса келганлардан бирор қизиқарли хотира сўзлаб беришини сўрардим. Ҳозиргача уларни асраб келаман ва ғорга кирганимда уларни қайта варақлаб чиқаман. Энди у чинор шохларида эмас. У менинг ботинимда.

Элчин САФАРЛИ

Жавоҳир хола ҳадеганда бизнинг бошпанамизга бош суқавермасди. «Янги уйга қуруқ қўл билан бо-риш яхшимас. Сизлар унутган бўлсанглар бордир, аммо менинг эсим жойида. Бирор ширинлик пишир-ган куним, албатта, бораман». Август кунларидан би-рида Жавоҳир хола Хотиралар ғорига қўлида сирти-га оппоқ қандупа сепилган бодомбарак тўла баркаш билан ташриф буюрди. Елкасига эса чойли термосни осиб олганди.

Ширинликни маза қилиб туширдик. Жавоҳир хола эса саккизинчи синфдалигида ота-онаси уни қуруқ мевалари билан машҳур бўлган Шишабозор ёнида-ги икки юз йигирма бешинчи мактабга ўтказганлари ҳақидаги хотираларини сўзлаб берди.

«Танаффусларда бақалоқлигидан Фидан-филча номини олган синфдош дугонам билан қотирилган ўрик қиёмидан ейиш учун бозорга югурардик. Шунақа ширинки, мазаси ёзни эслатарди. Якшанба кунлари Шишабозор дарвозалари олдида Зина хола пайдо бўлиб, марваридгуллар сотарди. Ойим уларни ўзи учун совға сифатида сотиб оларди.

Биз бозордан чиққач, кўчани кесиб ўтардик ва

Жаъфар Жабборли номидаги кинотеатрда ҳинд киноларини кўрардик. Зал қўшиқларга жўр бўлган кўйи ўкирарди, мен эса рақс саҳналарини кутардим. Албатта, кино қаҳрамонларидек рақс тушишни истардим. Ойим менинг иштиёқимни сезиб, рақс тўғарагига ёздириб қўйди. Ҳаммаси яхшиликка эди: мени турли конкурсларга юборишарди, хореография билим юртига киришим учун тайёрлай бошлашди. Имтиҳонларга бир ой қолганида севиб қолдим. Аҳмоқлигим орқасидан рақсни ташладим. Энди афсусланапман.»

Ойимнинг дугонаси бўлган Саодат хола Хотиралар горига болалиқдан орзуси – тўлқинли тўтиқушчалар ҳақидаги хотиралари билан меҳмон бўлди.

«Ойимнинг қушларга тоқати йўқ эди – унга аллергияси бор. Бу орзум ушалмасдан турмушга чиқдим. Шунда ҳам уни амалга оширишга юзлаб тўсиқлар тайёр эди. Дам болам Меҳмет ёшлиқ қилади, дам қафасни қўйишга жой топилмайди, дам уйда сақлаётган мушугимиз халал беради. Бир гал мен қаттиқ бетобландим, шифохонага олиб кетишди. Палатада ётиб ўйлайман: «Саодат, қанчалар аҳмоқсан! Аллақачон қуш асраб олишинг керак эди. Болалиқдаги орзуингга етишмасдан ўлиб қолишинг ҳеч гапмас». Жавоб теккани-

Элчин САФАРЛИ

нинг эртаси куниёқ зоомагазинга бордим-да, иккита яшил тўлқинли тўтиқушчалар сотиб олдим. Хуллас, чироқларим, орзуни орқага ташламанглар».

Хотиралар ғорига Рафиқ тоға ҳам кириб турарди. Унинг учлари буралган тўқ жигарранг мўйловлари худди барон Мюнхаузенникига ўхшаб кетарди. У денгизчи эди, ҳар бир сузишдан қайтганида биз фақат глобусларда кўра оладиган шаҳарлардан бирор хотираларини сўзлаб берарди. Мен улар орасида Истанбулдан келтирилган хотирани яхши эслаб қолгандим.

1632 йилда усмонлилар ихтирочи-муҳандиси Хезарфен Аҳмад Чалабий ўзига қанотлар ясаганча, Босфор устидан учиб ўтади. У Ғалати минорасидан сакраб, Истанбулнинг Осиёдаги қисмигача учиб боради. Одамлар унинг бўғоз узра учиб ўтиш орзуси устидан кулишган эдилар. Кулгучилар ерда қолишди, бизнинг қаҳрамонимиз эса булутларга тенглашди ва султон Мурод Тўртинчи томонидан олтин тангалар солинган халтача билан мукофотланди. «Чироқларим, ўзингиздаги Хезарфенни асранг. Сизга ишонмаганларнинг гапларига қулоқ солманг ва тез-тез бошингиз узра қараб қўйинг – у ерда юлдузлар бор».

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Отам айтардики, саёҳатда кўзланган манзил эмас, йўлнинг ўзи муҳим. Мен бу фикр билан ўзимнинг кундалик уйдан денгизга ва Хотиралар ғорига қилган саёҳатларимни эслаган кўйи келишолмасдим.

Денгиз соҳилидан қайтган заҳотим, албатта, Хотиралар ғорига чиқиб олардим. Дарахт шохидан ўтирганча, Абшерон шамоллари олиб келган хотираларни тинглардим. Улар уйчага турли жойлардан: дераза ва тирқишлардан, адашиб учиб кирган нинчи қанотлари билан бирга пайдо бўларди. Соатлар мобайнида мен бир оламдан бошқасига кўчиб ўтардим. Бу нима эди? Зерикишдан қочишми? Нажоткор хаёлларми? Битта нарсани яхши биламан: айнан Хотиралар ғорида мен оламларни яратишни ўрганган эдим.

16

Орзу меҳнат талаб қилади.

Етмиш ёшидан кейин Асад бобом телевизорни ёқтириб қолди. Телевизор қаршисида узоқ ўтирганча, янгиликларни ёки денгиз ҳақидаги кўрсатувларни томоша қиларди. Бувимнинг рашки келар, ошхона тарафдан туриб тўнғилларди: «Бунақа иштиёк қаердан, эй Худо? Куни билан қутига термилгани термилган! Илгари ишга банд эди, сузарди ва рўзғорга қарашарди. Энди эса уй қизига айланди қолди. Кунига бир маҳал неваралар билан денгизга тушади, холос. Ҳаммасига яшамагур менисқ сабабчи!»

Бобом етмиш бир ёшга етганида тиззаларининг кўзидаги товоқчасига дарз кетганидан юришга қийналарди. Докторлар операция қилиш кераклигини айтишди. Операциядан кейин эса бобомнинг оёғи яхши юролмайдиган бўлиб қолди. Денгизда сузиш ва чуқурликка шўнғишларни унутишга тўғри келди. Шундай қилиб, Асад бобом телевизорга ошиқ бўлиб

Элчин САФАРЛИ

қолди. Сувости оламининг хуморини шу йўл билан даъволарди.

Уйимиздаги катталар унинг қандай жасур киши бўлиб ҳам дардга енгилганига ҳайрон қолишарди. Бувимнинг таниши бўлган, ўзини астролог, деб атайдиган малласоч маҳмадона кампир бобомнинг ҳолатини Сатурннинг қандайдир даври билан боғлаб, шанба кунлари қарғалар ёки қора тулпорларни егулик билан сийлашни маслаҳат берди. Кейинги дам олиш кунлари бувим бир челак ивитилган нонни кўтарганча, қарғалар макони бўлмиш ахлаттепага йўл олди. Ойимни эса қора арғумоқ кўриб келиши учун отчопарга жўнатди.

Менга Асад бобомнинг янги машғулоти роса маъқул келди – энди биргаликда кўп вақт ўтказардик. У бурнига қўзойнагини қўндириб олганча, чой ичар ва зангори экранга маҳлиё бўлар, мен эса ёнида ўтирган кўйи унинг ҳиссиётларини кузатардим. Бобом кўраётганларига очиқ ва овоз чиқарганча, ўз муносабатини билдирарди. Янгиликлар пайти хитоб қиларди: «Одам атроф-муҳит меваси. Яхши муҳит яратинг – яхши жамиятга эга бўласиз!» Бирор машҳур одамнинг машаққатли умр йўли ҳақидаги кўрсатувни

шундай шарҳларди: «Баъзан одам ўзига аслида нима кераклигини билишни истамайди. Шундан у хотир-жамроқ бўлади».

Мен унинг сўзларини мароқ билан тинглардим ва тезроқ июль келишини кутардим. Чунки ўша пайтда бобом билан автобуска ўтирганча, тўрт юз километр жанубга – қадимий ўрмонлар билан қопланган тоғларга йўл олардик.

У ерда бобомнинг дўсти – Ҳусайн бува яшарди. Қуш тумшуғига ўхшаш бурни остида ингичка мўйловчаси бор қария эди. Ҳусайн бува жуда чаққон ҳаракатланар, улкан шамшод дарахтларига бир нафасда чиқа олар, қалин дарахтзордан келаётган шовқинларни тинглаб, у ерда бирор қоплонга ўхшаш йиртқич бор-йўқдигини аниқ айтарди. Бир пайтлар у қоплонларни овлаган, аммо ғазабга тўлган урғочи қоплон унинг болдирида чуқур яралар қолдиргани сабаб, бу ишини ташлаган. Милтиғини сувга чўктириб, ўзини ўрмон ва унинг жонзотлари хизматига камарбаста қилган эди.

«Илгари овда жониворларни осонлик билан ўлди-рардим, аммо бугунга келиб билдимки, бу ўзингни

Элчин САФАРЛИ

англашдан кўра осонроқ эмас экан», – дейди бизнинг мезбон бува.

Хусайн амаки тоғ тепасига уч хонали уй қуриб, хотини билан кўчиб ўтган. Бобом иккимизга энг тўр тарафдаги – деразалари сариқ атиргуллар билан қуршалган хонани ажратарди.

Уй олдига асалари уялари қўйиб чиқилганди. Мен нафас ютган ҳолда асалари уяларига яқинлашар, ғўнғиллаётган асаларилар ишини кузатардим. Менга уларнинг ҳар бири дам олиш кунлари ва соатларисиз ўз орзулари учун тинмай ишлаётган каби туюларди. Бундан илҳомланганча, бобомнинг олдига чопардим.

«Асаларилардан кўп нарсани ўрганса бўлади, чироғим. Одам улғаяркан ўзини-ўзи яратиб, сайқаллаб бораверади. Нима бўлган-бўлмаганлигини нима аҳамияти бор. Ўтган ўтди-кетди, у ёққа қайтишнинг нима кераги бор? Ўз ютқазиларингни бошқа сабабларга рўкач қилишдан маъно йўқ. Бунга ўз дангасалигинг ёки ўзгаришни истамаслигинг сабаб бўлиши мумкин, холос. Орзу меҳнат талаб қилади... Чироғим, айланиб келиш пайти етди, тура қол».

Хусайн амаки бизни ўрмон бўйлаб худди ўз уйидек айлантириб юрарди. Бобомнинг оёқлари оғрий бошлаганда отга миниб олар, мен эса имкондан фойдаланиб, югура-югура олдинга ўтиб кетардим. Темир дарахтлар пўстлоғини қоплаб олган мохларни кузатарканман, ўрмон алвастилари бўлмиш – гулейбанлар ҳақидаги хаёлларни бошимдан қувишга ҳаракат қилардим. Шарқ афсоналарига кўра, алвастилару иблислар ўзи билан игнатугма олиб юрадиганлардан ўзларини олиб қочишар экан. Менинг игнатугмам эса шимимнинг олд томонига –ҳамма кўринарли жойга қадаб қўйилган эди.

Тунлари биз қўй жунидан тўқилган одеялларни ёпинган кўйи уйқуга кетардик. Тоғдаги салқин тунларда бошим ёстикқа тегиши билан ухлаб қолардим. Тонг отиши билан уйғонардим. Кўзимни очмасдан ўрмон томондан келаётган ажойиб товушларни тинглаб ётардим. Хусайн амакимнинг намоз ўқиши уларга қўшилиб кетарди. Бу сўзлар маъносини тушунмасамда, ўзимнинг раҳматимни шивирлаб айтардим. Бу менда тонг билан бирга янги ҳаёт туғилаётганлигини хис қилаётганлигим туфайли эди.

17

*Ҳар нафас олишинг
муҳаббат бўлсин.*

Бизнинг оиламизни бир неча авлодлари билан ҳаммадан ҳам кўра Иллюзия яхшироқ биларди. Кўп нарсани кўрган, эшитган, аммо сукут сақларди. Ҳар ярим соатда бонг урган кўйи деворда осилган ҳолда садоқат билан хизмат қилганча, эгалари ҳаётини кузатарди.

Жавобан Иллюзия кўп нарса кутмасди: катталардан – вақт-вақти билан унинг механикасини сошлаб кўйишни, болалардан эса – унга қараб ўйинчоқларини отмасликларини хоҳларди. У эллик учинчи йилнинг қаҳратон қиши оқшомида, катта буви бўлмиш Паризоднинг жиянчаси Саида қўлидаги копток билан ёнғоқ ёғочдан ишланган корпусга ўрнатилган ойнасини чилпарчин қилганлигини яхши эсларди. Паризод момо бу иш тиниб-тинчимас Саиданинг иши эканлигини ҳис қилганча, уни жазоламоқчи бўлганида, шумтака қиз барини Барон мушукка ағдарган, мушук эса ўралган газетадан калтак еганди.

Элчин САФАРЛИ

Иллюзия, деб – нақшиндор катта кафгири тебраниб турадиган кўхна девор соатини номлашганди. У оиламизда қандай пайдо бўлиб қолганлигини ҳеч ким билмайди. Уни немис соатсози Май ясаганди. Корпуси ёнғоқ дарахтидан қилинган, кафгири тунждан ясалган, зарҳал юритилган пружина механизмига серия рақамлари ва устанинг номи зарб этилганди.

Сўна бувим Иллюзияни эҳтиётлаб сақларди ва ўлими арафасида илтимос қилди: «Нима бўлганида ҳам соатни сотиб юборма. Иллюзия аجدодларимиздан ёдгорлик. Уни эҳтиётлаб ишлат, силтама. Аксинча, хафа қилиб қўясан».

Иллюзия уйдагилар билангина эмас, азон билан ҳам тил топиша оларди. Яқинимиздаги масжиддан азон янграй бошлаши билан у жим бўлиб қолар, кафгири ҳам қўринмас, қўл ушлаб тургандек тебранмай тўхтаб турарди. Радио ва телевизор билан эса ҳеч чиқиша олмасди: ураётган бонги билан уларнинг овозини ўчириб қўймоқчидек, ишонинг-ишонманг, ҳар қандай техник мантиққа зид равишда кетма-кет бонг ураверарди.

Энди Иллюзия мен билан бирга яшаганча, ўз бонглари билан ўзимни уйдалигимни, кўпчилигимиз кадрига етмайдиган вақт учқурлиги, шу сабабдан ҳам

бебахолигини эслатиб туради. Вақтни қўлда тутиб, таразида ўлчаб бўлмаслиги туфайли уни Сўна бувим Иллиюзия, деб атаган бўлса керак.

«Одамларга вақтни бошқара оладигандек, уни гоҳ тезлатиб, гоҳ секинлатадигандек туюлади. Вақт уларга тегишлидек, аслида эса аксинча. Чироғим, дақиқалардан унумли фойдалан. Вақтни исроф қилишинг билан орзуларингни ҳам исроф қилган бўласан. Севишга – шошил, ҳар нафас олишинг – муҳаббат бўлсин. Вақт шундоғам кам, уни жанжал ва ташвишларга, ўзгалар учун душманликка сарфлама.

Бизнинг саёхатимизни бу қисми охирига етганида нима бўлади? Ўлим ҳақида ўйлашнинг кераги йўқ, бу нарса шундоғам юз беради. Унга тайёргарлик кўрмасанг ҳам бўлади – худди уйқудан уйғониш каби қабул қил».

Бу дунёдан ҳеч ким тақдирга битилганидан ортинги олиб кетолмайди. Аммо ўзидан нимадир қолдириши мумкин. Агар фойдали ва илҳомлантирувчи нарса бўлса – янада яхши. Баъзан бутун ҳаёт давомида ҳорғин йўловчи унинг остида офтоб ёки ёмғирдан паноҳ топадиган дарахт экишнинг ўзи етарли бўлади.

Париждаги талабалик чоғларимда мен Монпарнас қабристонига бориб қолдим. Унинг кичик қисмида ғаройиб бир қабрга дуч келдим. Қабр устига тепасидан фаришта ҳайкали қараб турган мрамр каравот қўйилганди. Каравотнинг тош тўшакларида башанг кийинган эр-хотин ётибди. Аёлнинг кўкрак ўйиғи катта очик, эркак эса костюм-шимда, чап қўлида блокнот тутган. Қабртошга: «Пижонлар оиласи», дея ёзиб қўйилган.

Бундай дабдаба ким учун? Ёш бўлганим ёки қабрга катта эътибор қаратмайдиган, вужудга эса вақтинчалик нарса, дея қараганликлари учун боғланиб қолмайдиган ўлкада вояга етганим учунми, буни ҳазм қилолмадим.

Асад бобомдан бир куни ўлимдан қўрқмайсизми, дея сўрадим. Бобом жилмайди: « Чироғим, мен бошқа нарса ҳақида ўйлайман. Яъни менга ажратилган муддат ичида қандай фойдали иш қила олишим ҳақда ўйлашим афзалроқдир. Бир пайтлар Румий ёзганидек, қабрни ердан изламанг. У қаердалигини биласанми? Дунёга нимани берсанг, ўша қайтади. Мен севиб яшашга ҳаракат қилдим. Қанчалар улгурдим – билмайман. Севгида ҳокимият ҳам, рашк ҳам, нафсоният ҳам йўқ. Севгингни қанчалар сахийлик билан баҳам кўришсанг – у сенда шунчалар кўп қолади».

18

*Ўзингдан ҳеч қўрқмагин,
ҳеч қачон ёлғизмассан.*

Ўн тўрт ёшдаман. Бу Абшеронда кўрган энг совуқ қишим эди. Шимол шамоли хазри аёвсиз эсаркан, аёзли тарсақиси билан дарахтларни «сийлар», юпун уйларнинг томини кўчириб юборарди. Бўроннинг буйруғига кўра, тўлқинлар гоҳ денгиз ичкарасига қайтиб кетар, дам соҳилга отилиб, тўғонларни ўпириб ташларди.

Январнинг тўртинчи куни Қаспий акваториясидаги нефт қазувчи платформада ёнғин юз берганлиги ҳақида хабар келди. Бўрон туфайли газопровод узилиб кетган, ўттиз уч абшеронлик киши тириклай ёниб кетганди. Ҳалок бўлганларнинг оила аъзолари соҳил бўйлаб югурганча, денгиз уларнинг қадрдонларини қайтиришини илтижо қиларди.

Ўша қиш бўйи Сўна бувим бирор марта ҳам бомдод намозини қанда қилмади. Уфқда илк нур пайдо

Элчин САФАРЛИ

бўлиши билан бувим қўлларини осмонга чўзган кўйи такбирни бошларди.

Мотамнинг учинчи куни – мактабдан эртароқ қайтган пайтим, бувим ва бобомнинг суҳбати қулоғимга чалиниб қолди. Бувим серажин қўллари билан Қуръонни тутганча, унга эгилиб йиғларди. Жимгина ва овоз кўтармасдан дуо қиларди. «Юрагимда алам худди денгиздаги хазридек туғён урмоқда. Ҳалок бўлганларнинг руҳи ором топиши, яқинлари эса сабр топишлари учун ибодат қиламан». Мен портфелимни остонада ташлаб, шамол қутираётган кўчага қайтиб чиқдим. Ҳеч нарсани ўйламасдан денгиз томонга чопдим.

Бошимда турли фикрлар қуюни чарх урарди. Болалар ва қарияларни йиғлатиш ғирт адолатсизлик эканлиги ҳақида; кучлилар ожизларнинг нарсаларини тортиб олиши – пасткашлик эканлиги ҳақида; кимдир ўлиши ва кимдир яшашда давом этиши, сенга ва яқинларинг тақдирига нималар ёзилгани номаълумлиги ҳақида, бундай шамоллар тинмай эсиб турадиган ярим оролда яшашдан тўйиб кетганлигим ҳақида ўйлардим.

«Наҳотки бу хазри бизларни ўз ҳолимизга қўймаса? Одамларни қийнагани етар!» – менинг жаҳлим томоғимга келган, қаршимдан эсаётган шамолни енганча, олдинга интилардим. «Сендан беркиниш жонимга тегди, эшитяпсанми, жонимга тегди! Мен мана келдим, нимани хоҳлайсан, айт! Гапир, қани!»

Денгиз бўйига бориб қолганимни сезмай қолибман. Зангори тусга кириб олган тўлқинларни отаётган денгиз – балиқчиларнинг қайиқларини парчалаб ташларди. Денгизнинг ўкраши қулоғимни батанг қилган, соҳилдаги қумлар шамолда учган кўйи юзларимга урилар ва кўзларимга кириб кетарди. Аммо мени тўхтатадиган куч йўқдек эди. Қутурган шамолга қарши тик турганча, бор кучим билан бақирардим. Жангга чанқоқ эдим.

Уйга аввалгидек қайтишимга ишонмасдим. Шундай ҳам бўлди. Ич-ичимгача ивигандим, оёғим яранган, кўзларим қумдан қизариб, иссиғим чиқиб борарди. Шунга қарамай, ич-ичимдан ғалаба туйғуси порларди. Айнан ўша куни бўронлар аро мени кутаётган, йўл кўрсатаётган маёқни кўриб қолгандим. Ўзига имларди. У билан учрашув – вояга етишимнинг энг муҳим қисми бўлди.

Элчин САФАРЛИ

Иситмам чиқиб, томоғим шишиб кетди: на ея, на ича олардим. Ота-онам нима бўлганлигини, бўрон қутурган соҳилга нимага бориб қолганлигимни суриштиришарди. Мен ғинг этмасдим. Бу менинг олам тузилишидаги алолатсизликка қарши жангим эди. Кейинчалик англасам, бу менинг ўз-ўзим билан жангим экан.

Ўшанда қиш жуда оғир келганди, уни ҳеч қачон унутмайман. Шундан бери шамоллардан қўрқмайман, ҳар қандай шароитда ҳам уларга тик бораман. Шамол турли тарихлардан қулоғимга сўзлайди ва мен уларни қаламга оламан. Қайда бўлса ҳам кимдир ўзидан қўрқишни бас қилсин, ҳеч қачон ёлғиз эмаслигини билсин, дейман.

Уни Долға, деб чақиришарди ва ёз кунлари кўздан ғойиб бўларди. Бу – жигарранг қалин жунли, панжалари ғоятда кенг урғочи итнинг сут безлари осилиб тушган ва бир олам оналик меҳри билан тўла кўзларга эга эди. У Каспийнинг мана шу соҳилларига шунчалик содиқ эдики, уни дам олувчилар тарк этган қиш ойларида ҳам ушбу ерда кўрса бўларди. Бундай пайтда балиқчилар ҳам бўронли кунларни уйда ўтказиб, осуда пайтлардагина камдан-кам балиқ овига чиқишарди.

Долға денгиз билан у ўз-ўзига биқиниб олганча, соҳилдан анча олисга кетиб қолган пайтларда ҳам бирга бўларди.

Июнь бошланиши билан Долға Абшерон соҳилларидан ғойиб бўларди. Шу билан фақат сентябрда, яъни узилмай қолган анжирларнинг ўзи узилиб тушиб, гилавар шамоли уларни қум билан қўмадиган пайтида пайдо бўларди. Бу ердагиларнинг иримига

Элчин САФАРЛИ

кўра ёмғир теккан анжирларни еб бўлмас, шунинг учун уларни эртароқ териб олишар, бу пайтда ҳали хомроқ бўлганларигина шохда қолар, бола-бақралардан омон қолганлари ўзи пишиб, ўзи тўкиларди.

Долғанинг ёзда ғойиб бўлиши ҳақида биз болалар турли тахминларни бичиб-тўқирдик. Баъзилар Долға бу пайтда соҳилда дам олувчилар кўпайиб кетгани учун ғойиб бўлади, деб тахмин қилади. Дам олувчиларга бу дайди ит ёқмай, уни тутиб олишлари ва йўқ қилинишини талаб қилишлари, шу билан денгизни бошқа кўролмаслигидан қўрққан бўлиши мумкин.

У ўлимдан қўрқарди. Ўлимдан кейинги ҳаётда денгиз бўладими-йўқми, Аллоҳ билади. «Мана, одамлар ўлим ҳақида гапиришганида уларни кўмишлари, ўзлари эса осмонга чиқиб кетишлари ҳақида айтишадди. Осмонда қанақа денгиз бўлиши мумкин. Думим ҳақи айтаман, у ерда ҳеч қанақа денгиз йўқ».

Айрим болалар июнь куёшининг нурлари Долғани сув парисига айлангириб қўйиши ва у Наргин оролининг ғарбида минг саккиз юз саксон тўртинчи йили қурилган Сирли маёқ ёнида яшаш учун сузиб кетишини тахмин қиларди.

Қариялар уруш пайти немеслар Сирли маёқни портлатишгани ва йиллар ўтиб абшеронликлар уни қайта тиклашгани ҳақида сўзлаб юришарди. Бизларни Наргин ороли жуда қизиқтириб, ўзига чорласада, аммо биз ундан қўрқардиккина эмас, у томонга қарашга ботинолмасдик ҳам.

Биринчи жаҳон уруши пайтида орол ҳарбий асирлар лагерига айлантирилган эди. Аксарият асирлар бу ерда очликдан, чанқоқлик ва илонлар чақишидан вафот этишган. Осуда тунларда Наргин томондан ўлган аскарларнинг безовта руҳларини фарёди эшитилиб турарди...

Долғанинг ёз кунларида ғойиб бўлиши ҳақидаги тахминлар кўп бўлса-да, ҳақиқат сирлигича қолаверди. Аммо абшеронликлар итнинг денгизга бўлган муҳаббатига қойил қолишарди – Долға денгиз қутираётган, шамол эса қумли тиғи билан ҳужум қилаётган, балиқчилар қайиқларини синдираётган, қутқарув минораларини ағдариб ташлаётган пайтида ҳам соҳилни ташлаб кетмасди. Одамлар ҳам, бошқа итлар ҳам иссиқ бошпаналарига биқинган бир пайтда, фақат Долғагина бор кучи билан панжаларини нам ва оғир қумлоққа ботирганча, соҳилда қоларди. Ҳаётини денгизсиз тасаввур қила олмасди.

Элчин САФАРЛИ

Бўрондан кейингитонгда қулоқлари йирингга тўлган ва ўпкаси хириллаётган ит қум босган кўзларини базўр очарди. Роза аммам тўрт оёқли жабрдийданинг олди-га чошиб бориб, кўтариб оларди ва уйига олиб кетарди. Унга иссиқ товукхонасидан жой тўшар, кўзларини мойчечак дамламаси билан ювар, қулоқларини тозалар, суякли шўрва билан қорнини тўйдирарди. Ит эса меҳрибон қўлларни беҳолгина ялар, эшитилар-эшитилмас тарзда улиб қўярди. Оғриқдан эмас, албатта. Жонивор шу ҳолида ҳам денгизни соғинарди.

Учинчи тонгда у бари бир қочиб кетарди. Долға учун пиширган бўтқани бошқа итларга беришга мажбур бўлган Роза аммам ёдига келган эски сўзларини такрорларди: «Ит садоқати сарҳад билмайди». Аммам йилдан йилга, бўрондан бўронга ўтганча, ҳеч бир уйда қўним топмаган Долғани парвариш қиларди.

Навбатдаги бўрондан кейин Роза аммам Долғани излаб яна соҳилга келди. Ит эса умуман кўринмасди. Ўша кеча денгиз – соҳилга ёпирилган ва севгига тўла юракли итни ўзи билан олиб кетганди.

Долға ўлмаган эди. У Каспий билан то абадга қўшилиб кетганди, холос.

Салом, менинг дўстим!

Бизда кулранг жалалар ерни савалаб ётибди. Дарахтлар эса бошини ергача хам қилган. Дайди итлар бахтига айрим уйларнинг томи ерга сирғалиб тушиб, остига улар кириб беркинади ва бўрондан кейин ерга қулаб тушган қушларни ейиш учун пайт пойлашади.

Агар жуда зарур бўлмаса – кўчагаям чиқмаймиз. Фақат тўғри ибодатхонага борамиз ва ортга қайтамиз.

Бугун тонгги ибодатдан сўнг, ашрамда ёрдам бериб юрадиган Жорж билан суҳбатлашдим. Тўрт тилни биладиган малла полиглот. Маёқлар ёруғини пайқолмай қолган одамлар ҳақида гаплашдик. Ҳаммаси қалин туманда қолганда нажот учун узатилган қўл ҳам кўринмайди.

Элчин САФАРЛИ

Жоржнинг айтишича, ҳаёт маъносини йўқотган одамлар бошқалар учун яшаши керак экан. Яъниким, бундай ҳолат – Яратганнинг ҳақиқий инояти: одам ўзи учун яшашни бас қилиб, бошқалар учун хизмат қилади. Мен уни тингладим ва... рад этдим.

Дўстгинам, ўзгалар учун яшайдиганлар раҳмимни келтиради. Сиртдан бу иш кони савобдек. Бундай кишилар билан яқиндан танишгандан сўнг, улар қанчалар бунга ишонтирмоқчи бўлишса-да, бахтли эмасликларини пайқадим. Ноҳақлик. Ҳар биримиз биринчи навбатда ўзимиз учун бахтли бўлишимиз лозим, кейингина уни бошқалар билан бўлишиш мумкин.

Сохта авлиёлар бахтсизларнинг аҳволдан фойдаланган ҳолда ўзликларидан кечганча, Яратганга хизмат қилишга чақирिशлари даҳшат. Ботиний тушунмовчиликни қалбни йўқотганликка йўйган кўйи одамларнинг калласини гаранг қилишади. Қалб йўқолмайди, у ҳамиша ўзимизда, унда нур бор. Аммо қийинчиликларни енгиб ўтишни ўрганиш керак.

Худо қурбонликлар ва таъзимларга муҳтож эмас. Худо хоҳлайдики, биз бир-биримизни севишимиз шарт. Зеро, биз унинг заррарларимиз. Демак, биродаримизни севган пайтимиз – Аллоҳниям севган бўламиз.

Шу билан бирга руҳан тушкунликка тушганларга ижтимоий хизматлар, масалан, болалар уйларидаги ёки уйсиз жониворлар учун бошпаналардаги волонтерлик ёрдам бериши мумкин. Шунда улар ўзларининг керакли эканликларини англайдилар. Ташқи олам билан алоқага чиқадилар – ўзларининг қайғули ўйлари билан ёлғиз қолишмайди. Аммо бу ишда ҳам мувозанат муҳимдир.

Ўзини мутлоқ руҳоний деб атаган ва «Яратганга хизмат қиламан», деган баҳона билан ер ҳаётидан воз кечганлар – аслида ана шу мувозанатни йўқотган. Дўстим, заминий ҳаётни тўлақонли яша, оламга зийрак ва меҳрибон бўл! У ҳам сенга худди шундай жавоб қайтаради.

Ёзиш услубим насиҳатомуз чиққан бўлса – узр. Мен ишонч ва шубҳалар мавжуд бўлган фикрларим билан ўртоқлашяпман. Менга ёз. Фикрларинг мен учун жуда ҳам қизиқ.

АКИМ

Салом, дўстгинам!

Агар Истанбул – бу юпатувчи шаҳар бўлса, Ҳиндистон – уйғонишдир. Бу ерда кўп йиллардан бери ҳис қилганим – димиқишдан халос бўлдим. Ҳиндистонда бирор майда ишни катта муҳаббат билан қилишни ўрганасан. Айбдорларни излашни бас қиласан ва ақлгамас, қалбга саволлар берасан.

Бу ерга кел, дўстим. Гарчи, ҳар кимнинг ўз Ҳиндистони, ўз уйғониши ва ўз халос бўлиши мавжуд.

Агар қарши бўлмасанг, бу мактубимда халос бўлиш ҳақида ёзаман. Ўзингдаги ўзгаликдан.

Сохта ғалабалар ортидан пойга қўйган пайтда ўзлигимизга ёт бўлган қобиқларга ўралиб борамиз. Йиллар оша бу қобиқлар туфайли юришимиз, нафас олиши-

Уйдан чиққан заҳотим суҳбатларнинг барчаси бўҳрон бўлиб туюлар, пуллар ва нефт нархлари, қўшни давлатлар орасидаги келишмовчиликлар ҳамда тан олинмаган геноцидлар ҳақидаги оламга тушиб қоламан. Ҳар нарса ҳақида гаплашишади, фақат муҳаббат ҳақида эмас. Моддий таъминот – муҳим омил, бўҳрон ҳам юз бериб турибди. Аммо хаоснинг манбаси ташқи дунёдамас, бизларнинг ботинимизда, буни эса ҳамма ҳам ўйлайвермайди.

Шунинг учун кўплар имтиҳондан ўта олмайдилар. Чунки вазият қанчалар мураккаб бўлса, бизлар ҳам шунчалар ўзимиздан, одамлардан ва атроф-муҳитдан аламзада бўлаверамиз. Дунёни жангга чақирамиз, аслида ўзимизга қарши жангга чиқамиз ҳамда ютқазамиз.

Урушларда ғолиблар бўлмайди. Шундай бўлиб тую-

Элчин САФАРЛИ

лиши мумкин – бу шунчаки ақлнинг иллюзияси, бу ерда юракнинг айби йўқ.

Нафратланиш – севишдан кўра осонроқ; баҳслашиш – қучишдан кўра соддароқ; вайрон қилиш – барпо қилишдан кўра жўнроқ. Одам табиати шунақа. Олам унинг ўзгариши учун эшигини қанчалар тақиллатмасин, кўр ва кар бўлиб қолаверади.

«Итюрак» фильмидаги Юлий Ким шеъри асосида қўшиқ бор: «Кейинги йиллар яна-да оғир». Нефт арзонлашадиган, бўҳрон ўтиб кетадиган, геноцидлар тан олинадиган вақтни кутманг. Ҳозирнинг ўзида жилмайинг, ёнингиздагини қучоққа олинг, олисдагиларни хаёлан қучинг. Шунингдек, пирог учун хамир қоринг, ҳароратли хатларингизни почта қутисига ташланг ва кимдандир хафа бўлсангиз – уни кечиринг. Кўзларингизни бир дақиқага юминг, очгандан кейин эса ҳаётни янгидан бошланг. Ҳаётга жуда жиддий ёндашманг, ундан ўзгача маъно, ортиқча фойда ва қасос ахтарманг.

Шунчаки яйраб яшанг, табассум қилинг ва севинг. Булар сиз учун ҳеч ҳам қийин эмас.

21

*Гўзаликка зарар етказма,
умрини узоқ қил.*

Айнан қайсилигини аниқ эслолмайман-у, бироқ қиш ойининг шамолли ва совуқ тонги эди. Қолган нар-салар майда-чуйдасигача эсимда қолган. Ўша тонгда эса алоҳида эсда қоларли нарсанинг ўзи ҳам бўлмаган. Мен анча пайт бетоб ётганимдан кейин, боғимизга эндигина чиққан эдим. Бўйнимни шарф билан ўраб олганман, букчайиб юардим ва мендан эвкалипт мойининг ҳиди анқиб турарди.

Уйимиз ортида каттакон эвкалипт ўсарди. Сўна бувим куз пайти унинг баргларини териб олиб, шиша банкага зичлаб солар, устидан ўсимлик ёғи қуяр ва йигирма кунча тиндириб қўярди. Баргларни қўллари билан сиқиб, матодан ўтказсалар – шифобахш элек-сир пайдо бўларди.

Бетоблигим туфайли бошга тушган мажбурий уй қамоғидан халос бўладиган куним эди бу. Ойим-ку

Элчин САФАРЛИ

Ўша куни мени кўчага чиқармоқчи эмасди, аммо ҳеч бўлмаса боққа ижозат бермаса, мен денгиз бўйига қочиб кетишимни тушуниб етганди. Мен билан келишиш мумкин, лекин ушлаб қолиб бўлмайди.

Ботинкаларим зиналарда сирғанади, улар остида музлаган қор ғирчиллайди, аёзли ҳавонинг захридан сал-пал бошим айланади. Йўлбарс итимиз чошиб келади ва оёғимга оҳиста суйкалади. Мен билан ёнма-ён – худди мени қўриётган каби қадам ташлайди.

Курткам чўнтагида ҳозиргина духовкадан чиққан гўштли сомса бор, итимиз бундай егулик учун ўзини томдан ташлайди. Беш-олти қадамдан кейин ит чўнтагимдан келаётган сомса ҳидини сезиб қолади ва тумшуғини курткамнинг этагига қадаганча, ғингший бошлайди. «Очофат, ҳеч бўлмаса скамейкага етиб олай!»

Қорга бурканган боғимиз оқ-қора тусда. Оқ ранг кўпроқ – кўзни қамаштиради, совуқ ҳаво билан ичингга суқилиб, севги учун жойни кенгайтиришга ҳаракат қилади.

Скамейка устига Асад бобом бостирма ўрнатгани учун у қуруқ, салгина музлама бор, холос. Қўлимга

иссиқ қўлқопимни кийдим-да, ит иккимизга жой то-
залайман. Кейин ўтирганча, сукунатдан лаззатлана-
миз. Катта-катта лайлак қорлар қўнғир тепачалар
устига қўнган кўйи ҳамма ёқни оққа буркайди. Ит ва
менинг изларимизни опёоқ қор қоплай бошлайди.

Қаршимда музлаган, аммо ҳамиша яшиллигини
сақлайдиган зайтун дарахти турибди. Қишнинг бир
туслигига қарши ўлароқ, у ҳаётсеварлиги билан
уйқусизликка дуч келган гўзал аёлни эслатганча, аж-
ралиб туради. Боғнинг бошқа ўсимлик дунёси уйқуга
кетган бир пайтда, зайтун совуқдан титрамайдиган
кунлар келишини кўз юммасдан кутиб олмоқда.

Қишда тош деворларнинг тирқишларига қор пар-
чалари кириб олиб, қуёш нуридан яширинганча, би-
рор ҳафталар яшаб қоларди. Мен бундай умри калта
гўзалликка озор бермаслик учун бошқа томонга нафас
чиқариб, томошани давом эттирдим.

Ўша куни деворга яқин боргим келмади. Менга аж-
ратилган вақтнинг асосий қисмини итим билан қор
ёғишини кузатиш билан ўтказдик. Бу лаҳзаларда бар-
часини худди ҳар бир майда-чуйдасигача эслаб қолиш
учун четдан туриб назар солдим. Хаёлан «осудалик»

Элчин САФАРЛИ

сўзига мос келувчи манзарани чизгандек бўлдим.
Кейинчалик қачонки осудалик етишмайдиган бўлса,
уни мана шу хотиралардан оладиган бўлдим.

*Сени ҳали ўзинг билмайдиган
кўп нарсалар кутиб турибди.*

«Тонгда уйғондим, тўшагимни йиғдим-да, кийиндим ва шаҳарнинг бошқа четига, тўғрироғи, чала қолган кўп қаватли қурилишлар мавзеига қараб жўнадим. Улардан энг баландига чиқиб бордим, пастга сакраш учун четига келдим. Мени ўртаётган оғриққа чек қўймоқчи эдим. Кўзларимни юмдим, сўнг олдинга юрдим... Охирги сонияда ортга қадам ташладим. Деворга суйанганча, ўзимга четдан назар ташладим – эзилган, хунук ва букчайган ҳолатда эдим. Кулранг бетонга қор парчалари учиб тушарди. Қисқагина вақтга чўзиладиган қор гўзаллигига термула туриб, кўз олдим қоронғилашгандек бўлди. Ҳамма ҳам ундан ўзига яраша ҳолатда ўтади. Шундан кейин ҳаётга худди мўъжизадек қарай бошладим. Қайта туғилдим».

Кичкина ошхонадаги печкадан тафт таралади. Деразалар ортида яланғоч дарахтлар, дераза рафида-

Элчин САФАРЛИ

ги тувакларда ирислар оппоқ бўлиб очилган. Столда саҳифалари юз тубан ҳолда китоб ётибди. Кулранг матоли жилдда кўк ёзув: «Тўлқинлар». Эрон шоираси Форуғ Фарроҳзоднинг шеърлари. Роза аммам чойнакка сув тўлдириб, оловга қўяди.

Китобни оламан. Сарғайган саҳифалар. Ўттиз олтинчи бет, тагига қалам билан чизилган сатрлар. «Сен – денгиз тўлқини, сен – бўрон мавжи, / Асов ва бўйсунмас долғасан. / Қўрқмас умидлар шамоли қояларга урилиб, / Сени ўзи билан олиб кетар йироққа».

Роза аммам ёшлигидан Эрон шеърлятига қизиқшини бизнинг оиладагилардан ҳеч ким билмасди. Ўзининг бундай сентментал дунёқарашини яшириб келганди. Биз уни хушчақчақ, бир қоп ёнғоқдек шақир-шуқур ҳолда кўриб, ўрганиб қолгандик. У ўткир латифалар айтар, тоғликларнинг қўшиқларини бошлаб ижро этарди.

Унинг ягона ўғли Довуд ўн беш ёшга тўлган куннинг эртасига ҳамिशаликка денгизга кетди – ўрама уни сув тубига сўриб олиб, қайтиб бермади. Роза аммам ўзига қамалиб олди. У аввалгидек ишига қатнар, яқинларини турли пишириқлари билан сийлар, бирга

сайрга чиқарди, аммо ҳазил-ҳузулсиз, қўшиқ ва кулгуларсиз қолганди.

Мен Роза аммам билан талабалик йилларимда яқинлашиб қолгандим: балоғатга етганимдан сўнг уни бутунлай бошқача кўрдим. Ўйчан, вазмин ва ювош тортган ҳолда. Мовий кўзлари серкиприк, ортига тугилган узун ҳамда оқ оралаган сочлар. У бармоғидан ёқут кўзли олтин узугини ечмас, бошига оқ келагай ташлаб олар, «Аҳволлар қалай?» деган саволга бирдай: «Эртага бундан ҳам яхши бўлади», дея жавоб берарди. У Истанбулда анча пайт яшаган, аммо ўғли туғилиши билан Абшеронга қайтиб келганди.

«Бир гал газетада америкаликларнинг 1776 йилдаги декларациясига кўзим тушиб қолди ва мана бу парчасини эслаб қолдим. «Барча одамлар тенг қилиб яратилгандир. Яратган уларга яшаш, озодлик ва бахтга ҳуқуқли эканликларини таъминлади». Денгиз Довудимни олиб кетганида, мен ҳам унинг ортидан кетишни истаб қолдим. Аммо бу кўлимдан келмади... Бахт бошқача тушуниладиган ўзга ҳаёт бошланди. Унда «ҳозир», деган тушунча кўпроқ.

Элчин САФАРЛИ

Биз ўзимизни ва вақтимизни бўлиб ўтган ва бўлажак воқеаларга сарфлаймиз, доим ўша ёқдамиз, бу ердасиз. Келажак ҳақида фантазияга бериласиз, ўтмишга қайғурасиз, айни кунларни эса қўлдан чиқарганимизни ўйлаб ҳам кўрмайсиз. Чироғим, ўз бахтинг учун ўзингдан бошқа ҳеч қим қайғурмайди, шуни яхши билиб ол».

Роза аммамнинг қўлида макка уни олтиндек товлади. Уни элакдан ўтказгач, бир стакан буғдой уни, туз ва элик граммча зайтун ёғи қўшиб, илиқ сувда ҳамир қоради. Ҳамир тобига келгач, улардан зувалачалар узганча, тахтага териб чиқади. Зувалалар дам олгунча, биз анжир мураббога қўшиб чой ичиб оламиз.

Роза аммадан сўрайман: «Мана, сиз қанча кўргуликларни бошдан ўтказдингиз... Ҳаётдан норозиликка борганмисиз?» Роза аммам банкадан қуюқ мураббони пиёласига силтаб тушириб олади. Деразадан февралнинг уйқучан қуёши мўралайди. «Ҳаётни тушунмаган пайтларим бўлган, аммо ундан сира норози бўлмаганман. Менимча, бу туйғу ҳаёт билан келиша олмайди. Ҳаётдан норози бўлсанг, яшашдан нима маъно чиқади?!»

Роза аммам юраги парчаланган кимсанинг кўзлари гоят чиройли бўлиб кетиши ҳақида ҳикоя қилади.

«Биласанми, ўшанда мен нега пастга сакрамаганман? Менга кимдир олдинда ҳали чиройли ва ажойиб кунлар борлиги ҳамда тонглар кутиб турганлигини шивирлагандек бўлди. Ҳали севмаган кишиларим, ҳали хаёлимга келмаган орзуларим кутаётганлигини айтди. Мен ҳали билмайдиган қанча нарсалар кутаётганлигини ваъда қилди. Мен бу овозга ўзимни ишонтирдим. Шундай ҳам бўлиб чиқди.

Пали тилида «бахт» сўзини духкха, яъни «хасталик», деган сўз ифода қилади. Бу дегани ҳаёт азоблардан иборат, дегани эмас. Бу ҳар бир якунда, гарчи у азобли бўлса ҳам, янги ҳамда бахтли ибтидо яшашини билдиради».

Роза аммам зоғора кулчалар учун зувалачаларни яссилайди ва қизиган ёғда икки томонини бир дақиқадан қизартириб олади.

«Мен хамир билан бандлигимда, сен ертўладан қўй сути пишлоғини олиб кел ва сузмадан мен ўргатгандек соус тайёрла. Эсингда тургандир, чироғим?»

Элчин САФАРЛИ

Эх, сузма! Сўна бувим уни қишлоқликлар келтирган янги уютилган қатикдан тайёрларди. Чучуккина бу қатикни емабсиз – дунёга келмабсиз. Куз қатиғи куёвга ҳам бергусиз, дейишади. Бир банкасини ўша заҳоти ичиб қўярдик, бошқасидан эса сузма қилиб олардик.

Бувим қатикқа туз қўшиб, уни қалин матодан тикилган халтага солганча, илиб қўяр, томчилаган зардобнинг йиғилиши учун тагида коса турарди. Ҳатто зардобни ҳам шифобахш эди. Уни қон босимга қарши ичиш, юзга суриш, соч ювиш ва сарғайган ваннани тозалашда ишлатиш мумкин бўлади.

Одатда бизнинг оилада сузмани нонуштага тортишарди, аммо уни турли суюқ овқатларга ҳам қўшар эдилар.

Сузмани вилка билан енгилгина аралаштираман, майда туғралган шивит, қирғичдан ўтказилган ва сиқилган бодринглар қўшаман. Саримсоқнинг битта тишчаси майдаланиб, озгина доғланмаган зайтун ёғи аралаштирилганидан кейин, зоғора кулчалар учун соус тайёрланади.

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Аммам ишимни кузатади, жимжилоғи билан татиб кўради ва бошини ирғаб кўяди – зўр!

Роза аммам қиладиган зоғора кулчаларни бошқа ҳеч жойда емаганман. Бир пайтнинг ўзида юмшоқ ва қарсилдоқ, қип-қизил, аммо куйиб кетмаган. Сўз билан ифодалай олмайсан – чинакам қўллар сеҳри.

* * *

Аммам сукунат билан даволанади. Роза аммам ундан ердаги ташвишлар орасида учрамайдиган нарсалар – тушунишни, беғаразликни, муолажани топади. Ўзини ёмон сеза бошладими – сукунатга шўнғийди. Ўзи билмаган ҳолда Роза аммам кўрган, эшитган ва бошидан ўтказганларини ҳикоя қилиш асносида ёлғиз қолишнинг гўзаллигини ҳис қилишимга ёрдам берди.

«Истанбулнинг марказида пиёдаларнинг узундан-узун Истиқлол кўчаси бор. Бу кўча яралганидан бери осудалиқдан маҳрум, одамлар қуруқ сафсатавозлик эвазига уни сукунатидан маҳрум қилишган. Мени бу ерга уйқусизлик шамоллари ҳайдаб келганди. Мен кўча гитарчилари ёнига ўтириб олганча, қовурилган каштанлар ва қайноқ қаҳва ҳидлари таралаётган кўча ҳаётини кузатардим. Бесарҳад чексизликда

Элчин САФАРЛИ

ҳамманинг ўз вақти бор. Ва ўша вақт – энг қиммат, ажойиб ва чинакамдир. У бизнинг уйимиздир. Уни шаҳарнинг тор кўчаларидан эмас, балки ботинингдаги сукунатдан изла».

*Севги ҳамма эшикларни тақиллатади,
аммо уни очмайдиганлар ҳам бор.*

Ҳовлидан уйга қайтиб, меҳмонхона томонга югуриб ўтаман. Илиққина хона, юзига седана сепилган иссиқ нон ҳиди анқийди. Бувим дастурхон тузамоқда, хонада телевизор шовқин солади. Экранда кино кетяпти. Оқ-қора тасвирлар. Фрак кийиб олган эркак тиз чўкканча, ҳашамдор кийиниб олган аёлга дил изҳори қилган кўйи белидан кучади. Мен беш ёшдаман. Нималар юз бераётганини унчалар тушунмасамда, йўл-йўлакай тахмин қилиб бақираман: Севги! Сўна бувим ортимдан келиб, кетимга шаппатлайди. «Қани, дарров қўлингни ювиб кел-да, дастурхонга ўтир!»

Бувимнинг айтганларини бажариш учун шошилсам-да, фикри-хаёлимда севги ҳақида фикрлар чарх уради. Катталардан эшитганим, қайсидир китобларда ўқиганларим ва қўшни қизча – Парвонага бўлган туйғуларим мени хурсанд қилади. «Йўк, булар севгимас, – дейди ички овозим. – Сен ҳали севги нима-

Элчин САФАРЛИ

лигини асло тушунмайсан. Денгиз гўзаллигига ойна орқали қараяпсан. Унга яқин боролмайсан, салқин ҳавосидан нафас ололмайсан, чиғаноқлар товонингга ботмайди».

Сўна бувим менга угра ош қуйиб беради. Нон бўлаклари солинган саватчани, ошкўки, редиска ва оқ пишлоқли ликопчани олдимга суриб қўяди. «Ош бўлсин, бола!» Қуюқ овқатни келтиришдан олдин, суюқ ошни ичиб бўлишимни кутади. Кўзларини экрандан олмайди. Экранда энди севгидан асар йўқ: отлар, тутун ва яна жанглар. Угра ошни ичаркан сўрайман: «Бувижон, мана севги унақа, севги бунақа, дейишадди... Мен-чи, ҳеч севганманми? Худди телевизорда кўрсатганидек».

Сўна бувим стулдан туради ва телевизорни ўчиради, сўнг устига тўр ёпинчикни ташлайди-да, менга юзланади: «Чироғим, севги ҳамма эшикларни тақиллатади. Шундайлар ҳам борки, эшикни очмайдилар. Бир хиллари унга ишонмайди. Бошқаларнинг эса бунга вақти йўқ, учинчилари эса қўрқишади. Бундай одамларга ачинасан киши. Улар яшадим, дея ўйлаб-ўйлаб кўз юмадилар. Аслида эса улар аллақачон ўлиб бўлишган».

Кейин бுவим котлет ва картофель пюреси келтириш учун ошхонага жўнайди. Пюрега, албатта, бир чимдим зарчава сепеди. Дастлаб котлетни еб оламанда, бўшаган жойларга пюрени текислаб, вилка билан айлана шаклга келтираман. Ликопчамда қишнинг кўрғошин осмонида етишмай турган қуёш ярқираб пайдо бўлади.

*Ҳаёт баъзан қилкўприкка ўхшайди,
муҳими эса қўрқмасликдир.*

Талабалик давримда дарслар орасидаги танаффус пайтлари абшеронча кяталар пиширишни ўрганиш учун Роза аммамнинг олдига чопқиллардим. Болаликдан ўз қандолатчилик дўконим бўлишини орзу қилардим.

«То тирик эканман, эслаб қолишга ҳаракат қил. Эркаклар аёлларга қараганда рецептларни яхши эслаб қолишади. Ҳа, шунақа, ҳайрон бўлма! Улар ўрганганларига маъсулият билан ёндашадилар. Хамирга ўткинчи туйғуларини аралаштирмайди». Аммам эркакларни кўпроқ ҳурмат қиларди – улар билан тезроқ тил топишишига ҳайрон қолардим.

«Мен – тамомила дадамнинг қизи эдим. Оилада уч бола эдик: Гулнор иккимиз эгиз ва сенинг отанг – акам эди. Дадамдан бир қадам ҳам ортда қолмасдим: унинг қўлларида ўтирар, овқатланар ва ухлаб қолардим. Бо-

Элчин САФАРЛИ

лалик хаёлларим вояга етишим ва дадамга турмушга чиқишимни тасвирлар эди. На ойим, на синглим ва на бошқа бир аёлга бу тасвирларда жой бўлмасди. Гулнорни кўпинча араз урарди, яъни у ҳам дадамни хоҳлар, аммо мен бутунлай дадамга эга чиққандим. Охири келишиб олдик: мен – дадам, Гулнор эса – акам билан турмуш қурадиган бўлдик».

Роза аммам ун, ёғ, тухум, шакар ва хамиртурушдан хамир қоради. Қўллари гўё рақс тушарди. Дурраси тагидан юзига тушган кокилларини пуфлаганча, хиргойи қилади: «Хаёт қил кўприк бўлса ҳам кўркмагин ундан...» Хамир текис ва ялтироқ бўлиб чиқади. Устига бирор икки соатларча сочиқ ташлаб кўяди.

Энди кятанинг ичига солинадиган тўлмага ўтардик. Совитилган ёғни аммам ванилин ва шакар билан кўпиртиради ва ун қўшади. Қўллари билан уларни ушоқ ҳолига келтиради. «Агар шошилиб қилсанг – бўтқа бўлиб қолади. Ўғлим, ҳеч қачон шошилмагин».

Роза аммам кўпчиган хамирдан олтига зувала узади ва доира шаклида ёйиб чиқади. Эритилган мой суртиб, ўртасига бир кафтча келадиган тўлмани кўяди-

да, атрофидаги хамир билан устини беркитади. Кейин уни эзгилаб, кулча ҳолида яссилайди. Тепа қисмига эса тухум сариғи, ўсимлик ёғи ва шафран аралашмаси суртиб чиқади. Ёғ – ялтираши учун, шафран ва тухум сариғи тилла ранг бериши учун керак бўларкан. Кятани олдиндан қиздирилган духовкада йигирма минутча ёпиб оламиз.

Ошхонани тартибга келтиргандан сўнг, апельсин пўстлоғи солинган арғувон чой ичганча, яна муҳаббат ҳақида гаплашамиз. Айнан мана шу туйғу дарбадар йўлчига маёқ каби ўз уйи сари йўл кўрсатади.

«Чироғим, ўтган озми-кўпми ҳаётимда муҳаббатга бир қарашда ва тасодифан ялпи чалинишни учратмадим. Масалан, севгида танлаш бор, бошқа бир одамни нимадир учунмас, балки у сенга яқин ва қадрдонлиги учун.

Мен севги деб атаган нарсалар кўп учраган. Кўпинча булар эҳтироснинг ёки худбинлигим меваси бўлган – ўзим эшитишнимас, мени кўпроқ тинглашларини истаганман. Румийда ажойиб сўзлар бор: «Дунёга эҳтирос кўзи билан қарама, ахир илоннинг ҳам бошида чиройли нақшлари бор, аммо захри ўлдирар».

25

*Фақат юракдагина сенга
керакли йўллар харитаси мавжуддир.*

Иситмам тушди, вужудим ҳамон кучсиз, йўтал ўз ҳолимга қўймайди. Кўчага қўйишмайди ва мен дунёни соғинганча, тўшақда тўлғонардим. Табуреткани деразага яқин сураман-да, устига чиқиб қишки боғимизга кўз ташлайман. Ойна терлаганидан ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Енгим билан ойнани артаман. Ҳозир бир неча сониядан кейин қадрдон манзараларимни кўраман.

Биринчи ўринда, албатта, зайтун дарахтимизни, бобом уни қишки аёзлардан асраш учун поясига қизил шарфини ўраб қўйган; узум занглари чирмаб олган катта-кичик тошлардан терилган деворни; қиш пайти сал-пал занглаган темир ҳалинчакни, бобом баҳорда уни яна сариқ бўёқда бўяб чиқади; бир саф қилиб териб чиқилган шаффоф бутилкаларда хом узум сиркалари етилмоқда, уларни вақти етганида тоғам қариндошларга баҳор байрамида ишлатишлари учун машинасида тарқатиб чиқади.

Элчин САФАРЛИ

Мен яна думларини ўйнатиб юрган шалпанг-кулоқ Йўлбарс итимизни кўраман. Унинг феъли ғалати, будкасида ётмай, ертўладан судраб чиққан эски зангори одеял устида ётади. Бувим бу одеялни ундан тортиб олишга қанчалар уринмасин, бари бе-фойда. Тишларини кўрсатади ва ириллайди. «Одамлар итни қийнаяпти, деб ўйлашса керак. Ахир унинг қандай зўр будкаси бор! Чамаси, бу жулдур одеял унга кўчаларда эгасиз, оч-наҳор юрган пайтларини эслатса керак-да».

Сўна бувим қашшоқ этикдўз оиласида туғилган Ҳожи Зейналабиддин Тагиев тарихини гапириб беради. Ўз меҳнаткашлиги ва интилиши ортидан нефть магантига айланган. Ҳожи ўн олти ёшида ғишт терувчи бўлиб ишлаб, топган пулига олган пальтосини сўнгги нафасигача кўзга кўринарли жойга илиб асраган экан. Бу пальто ўтган кунларини, тақдирнинг ўзгарувчанлигини эслатиб турган.

Ойна кўзини икки бора артиб чиқсам ҳам кутганларимнинг бирортасини ҳам кўра олмайман. Фақат ғира-шира чизгилар кўринади – Абшеронга туман тушганди. Худди сут каби қуюқ. Февралда, айниқса, тонгги пайтлари у том баравар кўтарилиб олар ва уй-

лар оралиғида сузиб юарди. Денгиз сира кўринмасди. Туман айнан соҳил бўйлаб қолдирилган балиқчилар қайиқларини оралаб сузарди.

Бундай пайтларда ҳаво хатар ва кўзи очилишларнинг шўр таъми ва ҳидига тўйинарди. Мен тумандан қўрқардим ва ойналар шунчаки терлаган бўлса керак, деган умидда зўр бериб артардим.

Болаликда туман ташқи кўриниши билан ваҳимага солса, балоғатга етган сари ички оламингга суқилиб кираверарди. Ҳиссиётлар эса аввалгидек, мўлжалингдан адашасан. Кўрмайсан ва-а, энг хавотирлиси, оёғинг остида нималар борлигини билмаган ҳолда қадам ташлайсан.

Туман пайти мен қотиб қолардим. Жун пальтомнинг тугмаларини қадаганча, кўзларимни юмардим ва нажотни ўзимдан ахтарардим. Вақти билан ичимдаги ёруғлик зўрға сезилар, аммо у ўша жойдалигини аниқ билардим. Бу нурлар яхшилик, болалик ва денгиз ҳақида, шунингдек, туман тарқаши, бардош қилиш, албатта, таслим бўлмаслик ҳақида ҳикоя қиларди. Нима учун? Иродангга мукофот тарзида янги учрашувлар, ҳиссиётлар, оғушга олишлар, қадрдон кишилар учун.

*Ноаниқликни қабул қилишни ўрган
ва саволларга тин бер.*

Бугун туш кўрдим. Унда болалик пайтларим номаълум томонларга ғойиб бўлган дарвеш уста – Ниёз билан суҳбатлашдим.

– Ниёз амаки, йўлда чарчадим. Ҳеч қаёққа юргим, ҳатто ҳеч нарсани билгим ва излагим ҳам йўқ.

– Сен бахтсизмисан?

– Ҳозир, ҳа.

– Бунинг икки сабаби бор. Бунинг сен бораётган йўлнинг қийинлигига сираям алоқаси йўқ.

– Унда сабаб нимада, уста?

– Сен айни дамдан тушиб қолгансан. Сен дам – ўтмишда, дам эса – келажакдасан. Қанча юрганлигинг ёки юрмоқлигинг ҳақида ўйлайсан. Сукунат билан алоқанг узилган. Чарчоғинг айнан шундан.

– Сукунатга қандай қайтишим мумкин? Ҳимм... Биламан! Тоғларга кетиш керак.

– Бу тоғларнинг сукунати бўлади, сеники эмас.

Элчин САФАРЛИ

Шундай тоғларни ботинингдан топ. Айни дамга қайт.

– Сиз ҳақсиз, уста. Ташаккур.

– Чироғим, ноаниқликни қабул қилишни ўрган ва ўзингни қийнаган саволларга тин бер. Шунда саволларингга йўл ҳам равшанлашади. Жавоблар сукунатда туғилади. Кимки сукунатни тинглай олса, тўғри жавобларни осон топади.

– Уста, буни ўрганиб оламан. Ноаниқлик билан тўқнаш келганимда ўзимни йўқотиб қўяман, бирор нарсани нотўғри бажардимми, деб ўйлаб қоламан...

– Вақти билан ниманидир тушунтира олмаслигимиз – ана шу нарсани тушунтира олмаслигимиздан бўлак нарса эмас. Бунинг учун ўзингни қийнаб юришинг шарт эмас, яхшиси денгиз бўйига бор. Соҳилдаги одам эса ҳамиша бадавлат бўлади.

27

Яқинларинг кўнглин обод қил.

Одамнинг ўзгарувчанлигига ростакам ишонаман. Соддалиқдан мураккабликкача, онгсизликдан юксакликкача ва аксинча. Мен бузғунчиликка берилган, бировларни айблаган, нафратланган ва кутилмаганда (биз учун кутилмаганда, аммо бу аслида узоқ давом этадиган жиҳод жараёнидир) авлиёликка эришганларни кўрганман. Ўзларида эзгулик манбасини топишган. Бу – ниманинг эвазига шундай бўлганлигимас, шундай бўлганлиги муҳимдир. Инсонни ўтмишида йўл қўйган хатолари учун тошбўрон қилишдан кўра, унга янги ҳаёт бошлаши учун имкон бериш яхшироқ бўлади.

Барчамиз тубан туйғуларни ҳис этамиз. Бизда нур билан бирга зулматдан истаганимизча топилади. Ўзимиздаги ана шу тубан туйғулар ва зулматни енга олиш керак. Албатта, тазйиқ биланмас. Худбинлик садосини илғай олинг. Буни қандай уддалаш мумкин? У фақат оёқ тирашни, қасос ва фойда олишни истайди.

Элчин САФАРЛИ

Агар бирор яқинингизда тубан туйғулар устунлик қилаётганини сезиб қолсангиз, унга жавоб берманг: четга чиқинг ҳамда йўлингизда давом этинг. Бир кун келиб ўша одам сизга қўл узатса – уни итарманг. Яқинингиз кўнглида гуллар очилишига ёрдам беринг ва... ўз боғингизга қайтинг.

*Одамлар сен ҳақда нималар
гапиришмасин, бари ўзлари ҳақидадир.*

Шўр кўл соҳилидаги эски қабристонда камдан-кам ҳоллардагина одамларни учратасиз. Қабрларнинг аксариятига қўйилган оддий қумтошларда арабча ёзувлар аранг кўринади. Марҳумлар сурати туширилган дабдабали қабртошлар у ер-бу ердагина бор, холос. Қабристонга кираверишда унга қараб турадиган кекса Аёз киши яшайди. Пастаккина кулбанинг очиқ деразасидан булбул сайраши эшитилиб туради. Хўжайинига содиқ, бироқ ҳеч қаёққа учиб кетмайди.

Аёз кишидан нимага қабристонга жуда кам одам келишини сўрайман. «Бу ерга қўйилганларнинг қариндошлари йўқми?» Қария қўлини деразага узатади, булбул унинг билагига қўнади. «Дунёдаги ягона боқийлик – муҳаббатдир».

Бундай ноаниқ жавобни эшитгач, отамнинг олдида чопаман. У қўлларини ортига боғлаганча, сўқмоқдан

Элчин САФАРЛИ

шошилмай боради. Унинг қаёққа бораётганлигини яхши биламан: мармартошига «Ҳар бир банда ўлим шарбатини ичади ва бир кун қайта тирилгач, Бизга қайтажак» («Ал-Анкабут» сураси, 57 оят, Қуръон), дея битилган қабрдан сўнг ўнгга бурилади, кейин қияликдан пастга тушади. Бу ердан Шўр кўл кафтдек кўринади. Баҳайбат чинор остига эса отамнинг акаси – Ўрхон амаким кўмилган.

У қарама-қаршиликлардан иборат одам эди. Улкан, болаликка лиммо-лим қалб эгаси. Бугун шу ерда – ёнингда бўлса, эртага эса йўлда. Уни ҳеч нарса – қор бўронлари ҳам, довуллар ҳам йўлдан тўхтата олмасди. Ўрхон амаки биринчи учраган одамга ҳам кўнглини очар, шу билан бирга одамлардан эҳтиёт бўла оларди.

Ўйламай айтилган битта сўз ёки оҳанг билан унинг юрагини яралаб қўйиш осон эди, аммо у кечира биларди ҳам. «Бизда ўзимизники бўлган ҳеч нарса йўқ. Кечирим ҳам бизники эмас. Мен ким бўлибманки, унга эгалик қилсам?» Кўпчилик унинг феълени тунунмасди. Орқага ўгирилмасдан йўлида давом этарди. «Мен ҳақимда одамлар нималар дейишмасин, ўзлари ҳақида айтишади». Амакининг ҳақ гапи бу.

Унинг феъл-атворини бир қисми – гўзалликка бўлган беқиёс ишонч ва янги нафас учун зарур бўладиган ана шундай улкан қайғу эди. Ўрхон амакимдай кишиларни ҳаётда бир маротаба учратишни «тақдир тухфаси», дейиш мўмкин. Ўрхон амакимнинг ўзи эса тақдирга ишонмас, ҳаммаси инсон танлови ва унинг оқибатларига боғлиқ, деб ҳисобларди.

Отам унга ачинарди. «Ўрхоннинг ватани йўқ эди. Эронда туғилиб, тўрт ёшга тўлар-тўлмас ота-онаси билан Истанбулга кўчиб ўтишган ва олти ёшида Абшеронга келиб қолган. Мен туғилганимдан кейин ойим дадам билан ажрашди, отам Ўрхонни ўзи билан Россияга олиб кетди. Қўним билмаган тақдир. Мен Абшеронда туғилдим, шу ерда вояга етдим. Ватаним – шу ерлигини яхши биламан ва халқим билан яхши-ми-ёмонми бирга яшадим. Муҳими – улар билан бирдамман... Акам эса ҳеч вақт осудалик топмади. Балки, ер юзида осудаликнинг ўзи йўқдир».

Амаким элик уч ёшида – ухлаб ётганида, юраги тўхтаб қолиши оқибатидан вафот этди. Ўлимидан уч кун бурун Абшеронга келганди. Қизи ва қариндошларини йўқлагани. Биринчи бор «Энди қаёққа, Ўрхон?» – деган саволни жавобсиз қолдирган кўйи елка

Элчин САФАРЛИ

қисганди. Бамисоли сўзлар маъносини йўқотадиган ва улар билан ҳеч нарсани изоҳлаб бўлмайдиган жойга отлангандек. Бир олам осудалик денгизи мавжуд дунёга.

* * *

Отам билан қабристондан чиқиб келамиз. Шўр кўлнинг теп-текис сатҳига илк азон оҳанглари ёйилди. Кўл гирдидаги қамишлардан кушлар тўдаси ҳавога отилиб, шовқин солишади ва ҳар қаёққа тарқалади. Тезда уйда бўламиз. Ойим эшикни очади ва ваннахона томонни кўрсатади – шарқда қабристон зиёратидан сўнг, юз-қўллар сувда чайиб олинади. Кейин эса яқинларнинг ўлган куни муносабати билан пишириладиган ва катта қисми муҳтожларга тарқатиладиган ҳолвайтар билан чой ичамиз.

Бир куни Ўрхон амакимдан сўрадим: «Ҳаётда энг яхши ҳиссиёт нима?» У жавоб берди: «Сени кутишаётган уйингга қайтиш».

Ит садоқати сарҳад билмайди.

Уни Долға, деб чақиришарди ва ёз кунлари кўздан ғойиб бўларди. Бу – жигарранг қалин жунли, панжалари ғоятда кенг урғочи итнинг сут безлари осилиб тушган ва бир олам оналик меҳри билан тўла кўзларга эга эди. У Каспийнинг мана шу соҳилларига шунчалик содиқ эдики, уни дам олувчилар тарк этган қиш ойларида ҳам ушбу ерда кўрса бўларди. Бундай пайтда балиқчилар ҳам бўронли кунларни уйда ўтказиб, осуда пайтлардагина камдан-кам балиқ овига чиқишарди.

Долға денгиз билан у ўз-ўзига биқиниб олганча, соҳилдан анча олисга кетиб қолган пайтларда ҳам бирга бўларди.

Июнь бошланиши билан Долға Абшерон соҳилларидан ғойиб бўларди. Шу билан фақат сентябрда, яъни узилмай қолган анжирларнинг ўзи узилиб тушиб, гилавар шамоли уларни қум билан кўмадиган пайтида пайдо бўларди. Бу ердагиларнинг иримига

Элчин САФАРЛИ

кўра ёмғир теккан анжирларни еб бўлмас, шунинг учун уларни эртароқ териб олишар, бу пайтда ҳали хомроқ бўлганларигина шохида қолар, бола-бақралардан омон қолганлари ўзи пишиб, ўзи тўкиларди.

Долғанинг ёзда ғойиб бўлиши ҳақида биз болалар турли тахминларни бичиб-тўқирдик. Баъзилар Долға бу пайтда соҳилда дам олувчилар кўпайиб кетгани учун ғойиб бўлади, деб тахмин қилади. Дам олувчиларга бу дайди ит ёқмай, уни тутиб олишлари ва йўқ қилинишини талаб қилишлари, шу билан денгизни бошқа кўролмаслигидан қўрққан бўлиши мумкин.

У ўлимдан қўрқарди. Ўлимдан кейинги ҳаётда денгиз бўладими-йўқми, Аллоҳ билади. «Мана, одамлар ўлим ҳақида гапиришганида уларни кўмишлари, ўзлари эса осмонга чиқиб кетишлари ҳақида айтишадди. Осмонда қанақа денгиз бўлиши мумкин. Думим ҳақи айтаман, у ерда ҳеч қанақа денгиз йўқ».

Айрим болалар июнь қуёшининг нурлари Долғани сув парисига айлантриб қўйиши ва у Наргин оролининг ғарбида минг саккиз юз саксон тўрттинчи йили қурилган Сирли маёқ ёнида яшаш учун сузиб кетишини тахмин қиларди.

Қариялар уруш пайти немеслар Сирли маёқни портлатишгани ва йиллар ўтиб абшеронликлар уни қайта тиклашгани ҳақида сўзлаб юришарди. Бизларни Наргин ороли жуда қизиқтириб, ўзига чорласа-да, аммо биз ундан кўрқардиккина эмас, у томонга қарашга ботинолмасдик ҳам.

Биринчи жаҳон уруши пайтида орол ҳарбий асирлар лагерига айлантирилган эди. Аксарият асирлар бу ерда очликдан, чанқоқлик ва илонлар чақишидан вафот этишган. Осуда тунларда Наргин томондан ўлган аскарларнинг безовта руҳларини фарёди эшитилиб турарди...

Долғанинг ёз кунларида ғойиб бўлиши ҳақидаги тахминлар кўп бўлса-да, ҳақиқат сирлигича қолаверди. Аммо абшеронликлар итнинг денгизга бўлган муҳаббатига қойил қолишарди – Долға денгиз қутираётган, шамол эса қумли тиғи билан ҳужум қилаётган, балиқчилар қайиқларини синдираётган, қутқарув минораларини ағдариб ташлаётган пайтида ҳам соҳилни ташлаб кетмасди. Одамлар ҳам, бошқа итлар ҳам иссиқ бошпаналарига биқинган бир пайтда, фақат Долғагина бор кучи билан панжаларини нам ва оғир қумлоққа ботирганча, соҳилда қоларди. Ҳаётини денгизсиз тасаввур қила олмасди.

Элчин САФАРЛИ

Бўрондан кейинги тонгда қулоқлари йирингга тўлган ва ўпкаси хириллаётган ит қум босган кўзларини базўр очарди. Роза аммам тўрт оёқли жабрдийданинг олди-га чопиб бориб, кўтариб оларди ва уйига олиб кетарди. Унга иссиқ товукхонасидан жой тўшар, кўзларини мойчечак дамламаси билан ювар, қулоқларини тозалар, суякли шўрва билан қорнини тўйдирарди. Ит эса мехрибон қўлларни беҳолгина ялар, эшитилар-эшитилмас тарзда улыб қўярди. Оғриқдан эмас, албатта. Жонивор шу ҳолида ҳам денгизни соғинарди.

Учинчи тонгда у бари бир қочиб кетарди. Долға учун пиширган бўтқани бошқа итларга беришга мажбур бўлган Роза аммам ёдига келган эски сўзларини такрорларди: «Ит садоқати сарҳад билмайди». Аммам йилдан йилга, бўрондан бўронга ўтганча, ҳеч бир уйда қўним топмаган Долғани парвариш қиларди.

Навбатдаги бўрондан кейин Роза аммам Долғани излаб яна соҳилга келди. Ит эса умуман кўринмасди. Ўша кеча денгиз – соҳилга ёпирилган ва севгига тўла юракли итни ўзи билан олиб кетганди.

Долға ўлмаган эди. У Каспий билан то абадга қўшилиб кетганди, холос.

30

*Сени ёмон қиладиганлар
билан видолаш.*

«Бизда иссиқ, ҳеч қандай шамоллар йўқ, ҳаммаёқни ювошгина денгиз ва табиат қўшиқлари қуршаган. Дарё бўйлаб маккажўхори далаларига бораман. Яланг оёқ тупроқни босаман, шундан оёқларим қип-қизил. Пальмаларга осилган беланчақда ухлайман, юзимга юлдузлар ёғилади. Бамисоли жаннат, дўстгинам. Сайёҳлар оқимидан бу ерда оёқ қўйиб бўлмайди, деган гапларга ишонма. Бекор гап. Жаннатни бузиб бўлмайди».

Аким амаки Ҳиндистондан хат ва оқ-қора суратлар жўнатади. Олтмиш тўрт ёшида ҳинд тилини ўрганди, ўғилларини уйлантирди. Уларга уйини қолдирди ва Абшерондан битта жомадон билан жўнаб кетди. Хотини Сугра билан турмушининг йигирма бешинчи йилига бормай ажрашганди. Ҳеч қандай уруш-жанжалларсиз. Ораларида уларни боғлаб турадиган ҳеч нарса қолмаган эди.

Элчин САФАРЛИ

Ажрашганларидан икки йил ўтиб, Сугра бошқа эрга тегди, Аким амаки эса ўғилларини уйлантириш ва Ҳиндистонга кетишга пул топиш учун икки жойда тиним билмай ишларди.

У ёшлик йилларидан бери гиламдўзлик билан шуғулланар, ҳеч ким уни бир кун келиб севимли ишидан ажралади, деб тахмин қилмасди.

«Одатда эркаклар қариганида ёшгина хушторлар орттиришади ва мотоциклга ўтирганча, янги ҳаёт истиқболига йўл олади. Мени бундай режа қониқтирмасди. Мен бир ўзим ва мотоциклсиз узоқ уйқудан бошқа одам бўлиб уйғонадиган, кимлигимни ва энди қаёққалигини биладиган жойга кетишни хоҳлардим. Етмиш ёшимда эски ҳаётим узилди ва янгиси бошланди».

Аким амаки болалиқдан Абшеронда яшаган ва бу ер сарҳадларидан четга чиқмаганди. У Ҳиндистонга йўл олгандагина илк бор самолётга ўтирди. «Дўстгинам, сира ачинмайман. Ўз ҳаётимни, гарчи у устахонанинг тўрт девори орасида ўтган бўлса-да, қизиқарли деб ҳисоблайман. Гилам тўқиш асносида нақшлар орқали фақат қиссалар сўзламадим, айнан яшадим ҳам».

Болаликнинг баҳорий кунидан хотира – чакнаб кетади. Навбатдаги кашфиётим билан бўлишиш учун Аким амакининг устахонасига югуриб кираман. Унга кўзим тушгач, нафасимни ичга ютаман. Бу пайтда Аким амаки икки соатларга ердан оёғи узилганча, ўзининг сиру ҳароратга тўла оламига кўчиб ўтган бўлади. Эрининг бу ҳолатини апрель тонгида ҳовлида кўй жунини олаётган Сугра хола шундай изоҳлаганди.

«Агар Аким ўз оламини тўқиётган пайтини кўрсанг, унга халал берма, йўқса, биз ейдиганимизни еймиз». Сугра холадан сўрайман: «Нимага икки соатгина? Нимага кўп эмас?» Тақир кўзини кўйиб юборган Сугра хола дурраси билан юзидаги терни артади-да, жавоб беради: «Ипак гиламни икки соатдан ошиқ тўқиш оғирлик қилади. Ишга берилиб кетса, икки-уч ойда кўзидан айрилади».

Тонгги қуёш нурларига беланган амаки оппоқ иплар таранг тортилган дастгоҳ олдида тиз чўкиб ўтирарди. Дастгоҳнинг тепасидан турли рангга бўялган ғалтаклар осилиб тушган, қуёш нурлари бу рангларни тутиб олганча, шифтда камалақдек товланади. Аким амаки ғалтакларни чаққонлик билан тутиб олган кўйи асос ипларда тугиб, учини қайчи билан кесиб ташлайди. Бу тугунлардан ажойиб нақшлар пайдо бўлади.

Элчин САФАРЛИ

Бу нақшларни у қандай ўйлаб топади? Оёқ учида юриб бораман-да, ёнига тиз чўкаман. Ҳовлидан қўзининг маъраши-ю, Сугра холанинг танбеҳи аралашган ҳолда эшитилади. «Унинг овози худди қаролудек», – таққослайман ўзимча ва Аким амакини қучоқлаб оладиган фурсатни кутаман. У эса жилмаяди ҳамда гилам нақшларини менга изоҳлай бошлайди.

«Илонни кўраяпсанми? Кўрқма ундан. Аллоҳ ёмонликни фақат одамларга жо қилган, жониворларда у йўқ... Илон – узоқ ва саломат умр тимсоли».

* * *

Аким амаки деворлардан кўра деразаси кўп хонада яшайди. Эрталаблари тегирмонда ишлайди, бошқа пайтлари эса маҳаллий ибодатхона – ашрамда хизмат қилади. Гиламдўзлиги ўтмишда қолган. Зерикишни билмайди, ўтмишни табассум билан эслаб қўяди: «Энди бошқа замон».

Ўзингдан қочолмайсан – бу ҳақиқат. Қаерга кетмайлик, бари бир ўзлигимизни олиб кетамиз. Шуниси ҳам ҳақиқатки, шовқинлар ва ташвишлардан узоққа хижрат қилиш – умидни уйғотиб юбораркан.

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

«Бошқа муҳитга тушиб қолганингда, осудалик ва сокинлик билан ўтмишингни ҳазм қилиб, ўзингда ва оламда янги нарсаларни ҳис этасан. Секин, аммо машаққатли жараён, дўстгинам... Кўпинча бир лаҳзалик эврилишларга ишонмайман. Ҳар бир ўзгаришда – ботиний меҳнат ва бахтлироқ бўлиш истаги мавжуд. «Момақаймоқ шароби»даги мистер Жонаснинг сўзлари эсингдами? «Агар ҳақиқатан ҳам ҳаммаси сизга зарур бўлса, барини оласиз».

Аким амакининг ёзишича ҳаёт – бу сенинг шахсий оламингнинг акс садоси ва унда зарарли одатларингдан воз кечсанг яхши бўлади. Ширинликка ўчлик, чекиш ва маст қилувчи ичимликларга рўжу қўйиш – биринчи навбатда, албатта. Аммо шундай одатлар борки, улар ширин кулчага қараганда хатарлироқ. Масалан, ўзингни бошқаларга солиштириш, ҳамма қатори бўлиш ва ўз вужудингни севмаслик, яъни ўзингни севгига нолойиқ ҳисоблаш, шулар жумласидандир.

«Бундай фикрлардан батамом қутилишинг амри-маҳол, улар вақт оша ҳар кимни йўқлаб қолади. Зарарли фикрлар ҳаётингга айланиб қолиши – даҳшат. Сени аламзада, ёмон ёки жоҳил қиладиганлари билан видолаш».

Элчин САФАРЛИ

Аким амакининг хатларини ҳалигача асрайман. Уларда ҳар қандай одам ҳам эгаллай оладиган, аммо нимагадир фойдаланмайдиган бебаҳо нарсалар бор.

«Дўстгинам, онгли тарзда яша. Бу деганим барини ташлаганча, Ҳиндистонга жўна, нилуфар шаклида оёқ қовуштириб ўтирган кўйи майсалар шитирлашига та-бассум қил, деганим эмас. Лангли тарзда яшаш – айни дамни кўздан қочирмаганча, қаёққа кетаётганигни ёдда тутишдир. Ҳар бир ҳаракатни ёдаки эмас, онгли тарзда бажар. Туйғуларингни на ўзингга ва на ўзгага зарар келтирмайдиган тарзда ифода қил. Тақдири азал мавжуд эмас, биз ўзимиз учун ҳам жаннат, ҳам дўзах, ҳам зиндону ҳам озодликмиз.

Охири марта қачон ширин таомдан, оёғинг ости-даги чиғаноқлардан лаззатланганигни ёки майда-чуйдалардан хурсанд бўлганигни эслай оласанми? Агар шундай бўлса, сен чинакамига яшайсан.

Салом, менинг дўстим!

Бизда кулранг жалалар ерни савалаб ётибди. Дарахтлар эса бошини ергача хам қилган. Дайди итлар бахтига айрим уйларнинг томи ерга сирғалиб тушиб, остига улар кириб беркинади ва бўрондан кейин ерга қулаб тушган қушларни ейиш учун пайт пойлашади.

Агар жуда зарур бўлмаса – кўчагаям чиқмаймиз. Фақат тўғри ибодатхонага борамиз ва ортга қайтамиз.

Бугун тонгги ибодатдан сўнг, ашрамда ёрдам бериб юрадиган Жорж билан суҳбатлашдим. Тўрт тилни билладиган малла полиглот. Маёқлар ёруғини пайқолмай қолган одамлар ҳақида гаплашдик. Ҳаммаси қалин туманда қолганда нажот учун узатилган қўл ҳам кўринмайди.

Элчин САФАРЛИ

Жоржнинг айтишича, ҳаёт маъносини йўқотган одамлар бошқалар учун яшаши керак экан. Яъниким, бундай ҳолат – Яратганнинг ҳақиқий инояти: одам ўзи учун яшашни бас қилиб, бошқалар учун хизмат қилади. Мен уни тингладим ва... рад этдим.

Дўстгинам, ўзгалар учун яшайдиганлар раҳмимни келтиради. Сиртдан бу иш кони савобдек. Бундай кишилар билан яқиндан танишгандан сўнг, улар қанчалар бунга ишонтирмоқчи бўлишса-да, бахтли эмасликларини пайқадим. Ноҳақлик. Ҳар биримиз биринчи навбатда ўзимиз учун бахтли бўлишимиз лозим, кейингина уни бошқалар билан бўлишиш мумкин.

Сохта авлиёлар бахтсизларнинг аҳволидан фойдаланган ҳолда ўзликларидан кечганча, Яратганга хизмат қилишга чақиришлари даҳшат. Ботиний тушунмовчиликни қалбни йўқотганликка йўйган кўйи одамларнинг калласини гаранг қилишади. Қалб йўқолмайди, у ҳамиша ўзимизда, унда нур бор. Аммо қийинчиликларни енгиб ўтишни ўрганиш керак.

Худо қурбонликлар ва таъзимларга муҳтож эмас. Худо хоҳлайдики, биз бир-биримизни севишимиз шарт. Зеро, биз унинг заррарларимиз. Демак, биродаримизни севган пайтимиз – Аллоҳниям севган бўламиз.

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Шу билан бирга руҳан тушкунликка тушганларга ижтимоий хизматлар, масалан, болалар уйларидаги ёки уйсиз жониворлар учун бошпаналардаги волонтерлик ёрдам бериши мумкин. Шунда улар ўзларининг керакли эканликларини англайдилар. Ташқи олам билан алоқага чиқадилар – ўзларининг қайғули ўйлари билан ёлғиз қолишмайди. Аммо бу ишда ҳам мувозанат муҳимдир.

Ўзини мутлоқ руҳоний деб атаган ва «Яратганга хизмат қиламан», деган баҳона билан ер ҳаётидан воз кечганлар – аслида ана шу мувозанатни йўқотган. Дўстим, заминий ҳаётни тўлақонли яша, оламга зийрак ва меҳрибон бўл! У ҳам сенга худди шундай жавоб қайтаради.

Ёзиш услубим насиҳатомуз чиққан бўлса – узр. Мен ишонч ва шубҳалар мавжуд бўлган фикрларим билан ўртоқлашяпман. Менга ёз. Фикрларинг мен учун жуда ҳам қизиқ.

АКИМ

Салом, дўстгинам!

Агар Истанбул – бу юпатувчи шаҳар бўлса, Ҳиндистон – уйғонишдир. Бу ерда кўп йиллардан бери ҳис қилганим – димиқишдан халос бўлдим. Ҳиндистонда бирор майда ишни катта муҳаббат билан қилишни ўрганасан. Айбдорларни излашни бас қиласан ва ақлгамас, қалбга саволлар берасан.

Бу ерга кел, дўстим. Гарчи, ҳар кимнинг ўз Ҳиндистони, ўз уйғониши ва ўз халос бўлиши мавжуд.

Агар қарши бўлмасанг, бу мактубимда халос бўлиш ҳақида ёзаман. Ўзингдаги ўзгаликдан.

Сохта ғалабалар ортидан пойга қўйган пайтда ўзлизимизга ёт бўлган қобиқларга ўралиб борамиз. Йиллар оша бу қобиқлар туфайли юришимиз, нафас олиши-

миз ва... ҳис қилишимиз қийинлашаверади. Атрофимизни ўраган муҳит фикрлари ва хавотирларидан қутулиб чиқишни истаймиз. Кимдир ўзиники бўлмаган ҳаёт залвари остида ҳалок бўлади, кимдир эса ундан қутулиб чиққанча, янги ҳаёт бошлайди.

Қандай ҳалос бўлиш мумкинлигини сўрарсан? Аввало, бунни хоҳлашингни англаб олишинг шарт. Ҳалос бўлиш йўлида ўрганиб кетган ҳаёт тарзингдан воз кечишни қабул қилишинг, қўрқиб кетишинг оқибатида аввалги ҳаёт тарзинг, ўша салмоқли юк остига қайтишинг ҳам мумкин. Қўрқиш керакмас – оғриқсиз шифонинг ўзи йўқ.

Ҳалос бўлишга қанчалар яқинлашсанг, асл ўзлигингга шунчалар тез қайтасан. Аён бўладики, қочиш, мослашиш ва қўлга киритишга уринишлар кўпам зарур эмас экан. Номукамал ва ўзгарувчан ё зардали бўлса-да, аммо сева оладиган ўзлигингни қабул қила олишинг етарли.

Муҳаббат – ҳамма нарсанинг моҳияти, у ўзимизда, биз эса ким билади нималарни ахтарамиз ва ҳеч нарсани тополмаймиз.

Ҳалос бўлиш – бу узоқ, сермашаққат, совуқ саёҳатдан сўнг уйингга қайтмоқдир.

Элчин САФАРЛИ

*Мана шу ҳолда ёруғлик ва зулмат сарҳадида яшай-
миз. Буларсиз ҳеч нарса бўлмасди, дўстим. Бизларнинг
ҳаммамиз бу ёки кейинги ҳаётда ёруғликка етиша-
миз. Зеро, одамларнинг бари битта марра сари ин-
тилади – кимдир мўлжални аниқ олганча, кимдир ай-
ланма йўлларни ахтариб, кимдир эса умуман юришни
хоҳламаган ҳолда.*

*Лотинчада мана бундай жумла бор: «Бирор бор сев-
маган севиб қолажак, севиб бўлган эса такроран севар».
Ҳа, ҳақиқата ҳам шундай.*

АКИМ

Салом, қадрдон дўстим!

Оқшомлар денгиз бўйига келаман, гулхан ёқаман, най чаламан(балиқлар мени эшитаётганмикин?). Мен най чалишни ўргандим, дўстим. Нималарни ҳис қилаётганимни дунё билан мана шундай баҳам кўраман.

Иссиқ кийимларимдан зангори жун кардиганим мени салқин денгиз шамолидан асрайди. Уни кийган вақтим Абшеронни эслайман – балки хотиралар тафтидан исинсам керак?

Табассум қиламан. Қандай яхши. Ўтган умр азобламайди. Ҳеч кимни эсимдан чиқармадим ва ҳеч кимдан қочганим ҳам йўқ – ўтмишни ўзимнинг ажралмас қисмим каби қабул қилганман.

Гулхан сўнмоқда. Чала ёнган тарашаларни денгизга улоқтираман, улар учган юлдуздек ҳавода из қолдиради.

Элчин САФАРЛИ

Сувга текканларида вишиллаб, оппоқ буғ ажратади ва зулматга қўшилиб кетади. Дўстим, ёмон ишлардан йироқман, деб ўйлама. Улар ҳар бир муюлишда пойлаб туради: кибрга берилдингми, уларнинг туюғига тушасан.

Менинг бувим агар одам бу ишни сира ҳам қилмайман деса, шайтон бор ишини ташлаб, одамга ўша ишни қилдирмагунча тинчимайди, дер эди.

Ўзингга дунёдан нимани қабул қилаётганинг ва дунёга нима бераётганингга эътиборли бўл!

Отам бўлмаганлиги, онамнинг эса қўли тегмаганидан айнан бувим менга барча қийинчиликларни енгишни ўргатган.

Эслиман, болаликда ўзимни қўрқмас ва бақувват каби тутардим. Даҳшатларга қарши бор кучим билан курашардим. Миямда ойимнинг: «Иккимиз бир-биримиз учун ягонаимиз. Қуруқ орзуга берилмай, кўп ишлашимиз ва кучли бўлишимиз шарт», деган овози янграрди. Ўшанда мен ҳаёт одамдан кучли бўлиш ва бирор иш билан банд бўлишни талаб қилади, орзулар эса бу уйқу олдидан суриладиган оддий хаёллар, уларни бировга айтиб бўлмайди, айтсанг – ҳаёт ожизлигингни сезиб қолади ва адабингни беради, деб ўйлардим.

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Ўз ҳадигим ҳақида ҳеч кимга айтмасдим. Болаликда – соялардан қўрқардим. Оппоқ девордаги ўз соядан, дераза ортидаги ўткинчиларнинг қоронғиликдаги шарпалари-ю, шифтда ўйнаётган чироқ шуғлаларидан қўрқардим. Сояларга кўзим тушганида кўзларимни юмиб, муштимни тугиб олардим – қизлардек бақириб юбормаслик учун, албатта.

Бир куни тунда ҳожатга чиқаётган пайтим, деворда қимирлаётган сояга кўзим тушиб, пешобимни куйиб юборганман. Соя мени тутиб олиб қоронғиликка олиб кетиб қолади, дея қўрққанман. Хонамга қайтиб, ифлос иштонимни ечганча, каравот остига яшириб қўйганман. Эрталаб эса чидолмасдан ҳаммасини бувимга айтиб берганман. Бувим бир оғиз сўз билан тузатиб юбора оладиган хислатга эга эди.

«Болажоним, эсингда тут: агар сояни кўрган бўлсанг, демак шундоқ яқинингда ёруғлик ҳам бўлади. Соядан ўгирил-да, ёруғликни қидир – куч ўшанда. Олти минг йилдан бери уни ҳеч қандай зулмат ўчира олмаган. Ёруғлик сени ҳимоя қилади. Албатта, унга ишон».

АКИМ

Салом, азиз дўстим!

Сени Дина билан таништирмоқчиман, у икки ҳафтадан бери ашрамда. Болгариядан келган. Кеча у олтмиш олти ёшга тўлди. Кўплар ибодатхоналарда туғилган кунларни нишонламайди. Яъни одам вужуди ўткинчи, руҳ эса мангу ва унинг туғилган санаси бўлмайди, дея хато ўйлайди.

Биз асалли зоғора кулчалар қовурдик, имбир-манголи шарбат қайнатдик ва тонгги ибодатдан кейин денгиз бўйига тушдик. Мен Динага Абшерон жойнамозини туҳфа қилдим.

Бир ҳафтадан кейин у Болгарияга, эри ва кичкинтой Александрнинг олдига қайтиб кетади. Бизга бундай нуфузли одам, энг зеркиб кетган қалбни ҳам шодликка тўлдирма оладиган кимса анча пайтгача етишмаса керак.

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Дина ва Александрнинг тарихи ғоят ажойиб. Саша – Динанинг қизи, марҳума Мартанинг ўғли. Олти ойлик ҳомиладорлик вақтида Марта аварияга учраб, реанимацияга тушиб қолади. Мартанинг мияси ўлиб бўлгани учун, докторлар эллик уч кун унинг организмини қувватлаб туришади – бола етилиши учун шунча фурсат керак бўларди. Марта ҳаётдан кўз юмган бўлса-да, ўзидан янги ҳаётни қолдириб кетди.

Дина менга болакайнинг Қора денгиз бўйида тушган суратини кўрсатди. «Мен қайта туғилгандек ва туққандек бўлдим».

Бахт турли йўллар билан, шунингдек, йўқотиш ва забт этишлар орқали ҳам келади. Ҳаёт бир хил эмас, у доим ўзгариб туради.

Биласанми, дўстим, болаликда мен уфқни турли нуқталардан кузатишни яхши кўрардим. Уфқ чордоқдан ҳам, мактаб деразасидан ҳам бирдек кўринадигандек туюлади. Йўқ. У менинг жойни ўзгартиришимга қараб ўзгарарди.

Бу заминда ҳеч нарса бизга тегишли эмас. Бу ерда тонгдан бошқа ҳеч нарса ва ҳеч кимга таяна олмай-

Элчин САФАРЛИ

сан. У эса нимаки бўлмасин, албатта, отади. Ҳатто ўлим ҳам – бу кўплаб ёруғлик дегани. Ўлим билан юзлашган ва ортга қайтолган кўплаб одамлар шундай дейишади.

Ўзингдан бошқа ҳеч кимдан қўрқма; ҳеч кимдан, айниқса, ўзингдан қочма; кунларингни ўтмиш андуҳи ва келажак хом хаёллари билан заҳарлама. Бутун олам – тонглар ва оқшомлар, мамлакатлар ва шаҳарлар, уммонлар ва денгизлар, учрашувлар ва айрилиқлар – сенинг ўзингда.

Токим сен ўзингда экансан, то сенда тун ва тонг яшар экан, яратувчи Аллоҳнинг энг бебаҳо ижоди ўзинг бўлиб қоласан. Сен Унинг севимли маҳсули, сен Унинг зарраси. У сен учун қайғуради, нурлари билан сен зулматдан беркитган деразангни тақиллатади.

Дўстим, сен билан нимаики юз бермасин, ҳаётнинг ажойиб тухфасини рад этма. Энг қийналган тунларингда ҳам тонгни кутишга куч топ – у муолажанг йўлларини ёритади. Имконинг борича ва қудратинг етгунча сев. Саъй-ҳаракатларинг ва хаёлларингга ёмонликни яқинлаштирма. Бир одамнинг қилмиши учун

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

қолганлардан юз ўғирма, орзуларни ҳаёт маъносига айлантирма.

Сенинг ўзинг ва сендаги севги – ботинингдаги ва сиртдаги уйинг остонаси. Уни ташқарисидан излашинг беҳуда бўлган айнан ўша маънодир.

АКИМ

Салом, қадрдон дўстим!

Дунё муракаб ва ундаги йиллар ҳеч қачон енгил бўлмаган. Ҳамма вақт урушлар бўлган. Илгари улар одамлар атрофида кечарди, энди эса улар ботинга кўчган. Одамзоднинг барча ташқи тараққиётига қарамай, унинг ботиний оламида танглик юзага келди. Бунинг исботларидан бири – одамлар орасида ҳудкушлик кўпайиб кетди.

Индуслик динига мувофиқ замонавий одам оғир замона – Кали-Юга даврини бошдан кечирмоқда. Одамлар худди шарпалар қийноғига тушгандай, доимий тарзда ақлнинг қутқусига банди ҳолдаги жаҳолат асрига тушиб қолган.

Биз ҳаётга муносабатимизни алалоқибат ўзгартириш учун унинг тубига тушишимиз керак.

Ботиний жанглар вақтида одамни нима қутқариб қолиши мумкин? Фақат севги. Айнан у зулмат пайтида ёруғлик улашишга, атрофдагиларга норозилик, аламзадалик ва агрессия (булар жуда юқумли!) тарқатмасликка куч беради.

Ҳар биримиз дунёнинг бир парчасини ёритишга қудратимиз етади. Мен бундай ҳар кунги, ҳар дақиқали имтиҳонимни мана шундай муқаддас жойларда ҳам вақти-вақти билан бой бериб қўяман. Баъзан таслим бўламан – бошқа нур сочмасликни, ёруғлик ҳақда бошқа ўйламасликни хоҳлаб қоламан. Қулашларсиз парвозлар ҳам бўлмайди...

Дўстим, хато қилишдан, тўқнашишдан ва йиқилишлардан қўрқма. Кўпинча энг катта мукофотни бизни кўпроқ қўрқитадиган нарсалар олиб келади. Ижод қилиш имконидан ва танлаш эркинлигидан лаззатлан – энг муҳими, уларни муҳаббат билан амалга ошир.

Румий ёзган: «Биз кўраётган барчаси ташқарида мавжуддир,/ У барҳаёт, кўзга кўрингани ўтқинчи./ Нур сўнди, товуш тинди, дея қилма вовайло,/ Улар ҳамон мавжуддир, аксигина ўчгандир.»

Элчин САФАРЛИ

*Бахт – бир кўришиб ўтадиган лавҳагина, холос.
Унга интилиш эса анчайин сезиларлидир. Бахтга йўл –
илҳомбахш, чалкаш ёки машаққатли бўлиши мумкин.
Худди ҳар кунги турмуш сингари.*

АКИМ

Салом, азиз дўстим!

Ашрамга Европадан яқинлашган кексаликдан хавотирга тушган менга тенг мўйсафид кўплаб эркаклар ва аёллар келишади. Уларнинг юзлари таранг бўлса-да, кўзларида ҳадиксираш аломатлари барқ уриб туради. Кексаликдан улар ё пластик жарроҳларга ёки ўзларини шу ҳолида қабул қилишларига ёрдам бера оладиганлар ҳузурига қочишади. Аслида улар кексаликданмас, балки ўлимдан қочишади.

Ҳиндистонда ўлимни қалб саёҳатининг навбатдаги манзили сифатида ҳурмат қилишади. Ҳиндларни кўпроқ «уйқудаги ҳаёт», яъни одамни кўпроқ ер ҳаётига боғланиб қолиши қўрқитади.

Агар ўлим номаълумлигида азобли қийноқнимас, янги ҳаётнинг ибтидоси, деб олинса ўлим ҳам, кексалик ҳам қўрқинчли туюлмайди.

Элчин САФАРЛИ

Кексалик – унга қандай яқинлашганимизга ҳам боғлиқ. Ўзимизнинг шарқлик бобою бувиларимизни эслайман. Улар учун кексайиш – руҳонан кучга тўлиш даври бўлиб, болалар вояга етган, ишлар камайган, энди бемалол сукунатда Қуръон ўқишлари ёки зайтун тагида ўтирганча, қуёш чиқишини кузатишлари мумкин.

Биз – болалар оқсоқолларни донишмандлиги учун ҳурмат қилардик ва улардек бўлиш учун тезроқ қаришни орзулар эдик. Ўшанда мактабга бориш учун эрталаб барвақт туришга, дарсларни ўқишга, нонга югуришга ва ота-оналаримиз каби ишда чарчашга тўғри келмасди.

Бир-биримизнинг юзимизга жигарранг қалам билан «ажинлар»ни чизаётганда ва қариларнинг овозига тақлидан бувиларимиз насиҳатини такрорлаганда «Кексалик озодлик олиб келади», дея ўйлардик. Мен бошимга ёпинчиқ ташлаганча, Хулкар энамнинг «Аким, қорнинг очмасидан дастурхонга ўтирма, қорнинг тоза тўйиб кетмасидан туриб кет», – деган гапларини уникага ўхшатишни яхши кўрардим.

Дўстим, бу жуда ўзига хос кампир эди. Якшанба кунлари у билан сайр қилгани шаҳар бульварига тушардик. Шаҳар ташқарисида ўсган мендек бола учун бу

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Ҳақиқатан катта воқеа ҳисобланарди. Биз улкан чарх-палакка чиқардик, унинг энг тепасидан шаҳар кафт-дек кўриниб турарди. Менинг фантазиям бизларни чағалайларга айлантирарди – Каспий узра ҳеч қандай тўсиқсиз парвоз қилардик...

Сайрдан сўнг Караганов кўчасидаги беш қаватли уйнинг биринчи қаватида жойлашган оналар ва болалар қаҳвахонасига кирардик. Ҳулкар энам менга гўштли билинчиклар ва какао олиб берарди.

Қанчалар кексайсанг – болалик ўзига қараб шунчалар тортаверади.

АКИМ

Салом, қадрли дўстим!

Мактубинг учун ташаккур. Ҳар сатрида Абшерон ҳавосини туйгандек бўлдим. Муқаддас замин. Бежизга у ерда миллионлаб зиёратчиларни эслайдиган кўплаб қадамжолар мавжудмас. Абшеронда вақт қумида кўмилиб кетган қанчалаб масжидлар бор. Улар йўқ бўлиб кетганига ишонма. Улар абадий. Барча масжидлар, черковлар, синагогалар ва ибодатхоналар севганларнинг қалбидан ўчмас жой олган.

Сен билан мактубингда тилга олганларингга табассум қиламан. Бу кишилар – ўз-ўзларидан беркинмайдиган ва дунёни яхшилашга уринган ҳақиқий қаҳрамонлардир. Уларга шон-шараф керакмас, улар биринчи қарашдагина оддий кишилар, холос. Кучли билакларсиз, қурол-аслаҳасиз ҳамда тулпорларсиз. Аммо уларда қанчалаб жасорат, эътиқод ва эзгуликлар бор...

Ҳаёт йўлида учратадиганларинг – устозларингдир. Уларнинг айримлари кейинги дарсдаёқ эсингдан чиқади, бошқалари эса сенинг ботинингдаги уйда бир умрга қолиб кетишади. Бир шаҳарлик бўласизларми, ҳаётнинг бир бўлагидами – улар энди сенинг ботинингда ва сен қолдирадиган нарсаларда бўлишади.

Қуръоннинг «Ал-Бақара» сураси, 157 оятида шундай сатрлар бор: «... улар тирик, аммо буни ҳис қилмайсизлар». Менинг назаримда, булар севимли кишиларимизни йўқотмаслигимиз ҳақида айтилган. На ўлим, на бошқа бирор нарса бир-бирининг қалбида яшайдиганлар орасига ғов бўла олмайди.

Яқинларимизни йўқотгач, улар энди бошқа бир номаълум оламда, дея ҳисоблаймиз. Аммо биз севадиган кишилар доимо ёнимизда. Буни жисмонан ҳис қилмаслигимиз мумкин, бироқ ўзимизга яхшилаб назар солсак, уларни қучоққа олишимиз мумкин.

Ҳар биримиз – кимнингдир нажот фариштаси эканлигимизни асло унутмайлик.

Эртага ашрамдан кетаман. Яна йўлга тушаман. У ёқлардан ёза оламанми-йўқми, билмайман.

Аким

31

*Кема келишини – соҳилда кутма.
У томонга қараб суз.*

Бу уйнинг соя тушадиган тарафидаги деразалар остида май тонги ҳидини сочувчи кўк-сиёхранг кўнғироқ гулли аквилегиялар ўсади. «Ким уларни ҳидсиз дейди?.. Дастлабки икки йилда гарчи чириндини мўл-кўл қўшган, яхшилаб юшатган, ниҳолларни ўргамчаксимон каналардан ҳимоя қилган бўлсам-да, эгатларда улар жуда сийрак эди. Бу ер уларга ёқмади шекилли, деб ўз ҳолларига ташлаб қўйгандим. Улар эса учинчи йилга бориб, шунақа гуркираб кетишдики, кўзларимга ишонмай қолдим».

Аквилегияларга ҳам худди Земфирага каби қуёшмас, ярим соя жойлар ёқади. «Ёшлигимда ҳаёт ҳақида кўп мулоҳаза юритардим. Бу қанчалар бемаъни иш экан! Сукут сақлаш ва кузатиш – фойдалироқ эмасми?»

Ўзининг шаҳардаги квартирасини қизларига тақсимлаб берган Земфира Абшерондаги отасидан қолган

Элчин САФАРЛИ

ҳовлига қайтиб келди. Гулчилик билан шуғулланади. Гуллар унинг жону-дилига айланган.

«Отам чинигуллар етиштириш билан пул топарди. Қизил, пушти, оқ. Улар учун иссиқхона қурган бўлиб, ўша ерда тунаб ҳам қоларди. Мен бу гулларни ёмон кўрардим, отамни улардан рашк қилардим. Бир куни иссиқхонага чошиб кириб, кўчатларни топтаб ташладим. Отам буларни ким қилганини сезган бўлса-да, тергаб ўтирмадилар. Кейинги куни тонгда қўлимдан етаклаб кириб, чинигулларни қандай кўчат қилишни ўргатдилар. Шундан кейин иссиқхонада бирга гўзаллик етиштирадиган бўлдик».

Земфиранинг ташқи кўринишида шарқона илдизлар кўзга ташланмасди. Оппоқ терири, малла сочлар, кўзлари эса қишки денгиз тусида.

«Денгиз бўйида гуллар етиштириш осонмас. Тупроғи шўрхок, қум аралаш ва шамоли кучли. Қора тупроқ топиб келганмиз, иссиқни яхши сақлаш учун иссиқхонани оранжерияга айлантиришга тўғри келган ҳамда ойнали ромларни икки қаватли бўлишига ҳаракат қилинди. Озмунча пул кетмаган. Чиннигуллар урфдан қола бошлади. Атиргул ва бошқа экзотик

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

гулларга талаб кўпайганди. Дастлаб иш осон кўчмади. Қизларим чет эллардан келтирилган гулларнинг яшаб кетишига ишонишмаган эди».

* * *

У олтмиш етти ёшга кирган. Биз ойим билан кадрдон қариндошимизни қутлагани бордик. Институт йўлида унинг севимли карнайгулларида сотиб олдим. Агар Шарқда карнайгулни пинҳоний муҳаббат изҳори, дея қабул қилинса, Земфира учун улар қайта уйғониш тимсоли. «Самед билан ажрашганимдан қайғуга ботган пайтларим бу гулни ўз-ўзимга совға қилардим».

Ойим «Абшерон» тортини кесаётган пайти, Земфира мени боққа бошлаб кетади ва сариқ атиргулларни кўрсатади. Улар яқингинада очилибди.

У мени исмим билан эмас, «Болажоним», дея чақиради. Сира бошқачамас.

– Кеча неварачам Эля мактабдан кўзи тўла ёш билан келди. Битирув кечаси арафасида йигити билан ажрашибди. Нима қилай, деб маслаҳат сўради. Унга неча марта айтганман, бу борада ҳеч

Элчин САФАРЛИ

кимдан маслаҳат сўралмайди деб! Ҳаёт – тажриба, нима тўғри-ю, нима нотўғрилигини ўзимиз аниқлашимизга тўғри келади.

– Земфира хола, бари бир озгина йўл кўрсатиб юбориш керак-ку.

– Албатта. Ўзимизда ҳис қилганларимизни. Яна олинган билимлардан. Шахсий тажриба қимматлироқ.

– Эля, менимча, қайғураётгандир...

– Унинг ёшидаги муносабатларда сирлилик кўпроқ ўзига тортади. Вақти келади, у ўз кишиси билан ҳеч қандай жумбоқларсиз яктан бўлишни хоҳлаб қолади.

– Эҳ, шундай давр келсаки, ҳамма севгига асослашиб топишса. Зора бахтли бўлишса...

– Болакайим, унақада унчалар қизиқ бўлмайди.

* * *

«Бир эркакнинг оғушида бутун оламга эга бўлдим. Менга шу бахтнинг ўзи етарди ва бундан ортигини кўнглим истамасди ҳам. Биз кузги кимсасиз соҳилда

сайр қилганча, чағалайларга нон ушоқлар сочардик. Бошқа ҳеч бир жойга ошиқмасдим ҳам.

Бу севгидан эгизак қизларим дунёга келди. Самед туғруқхонадан тўғри соҳилга олиб кетди. Машинани шундоқ тўлқин кескич ёнида тўхтатди ва биз ўтирдик ҳамда чағалайларни тингладик. «Зема, орзу қилганимдек фарзандларимни денгизга олиб келдим».

Биргаликда етти йилу тўрт кун умр кечирдик. Кейин у кетди. Бошқа уйга ва бошқа аёлникига. «Кечир, мен уни севаман». Бу пайтда мен картошка арчмоқда эдим: қўлимдаги пичоқ чиқиб кетиб, қорнимга санчилиб қолди. Ўткир оғриқ бошланди.

Мен индамай пешбандимни ечдим-да, елкамга пальтомни ташлаб уйдан чиқдим. То яшил сувўтлари ўраб олган чиганоққа етиб йиқилгунимча, икки соатлар югурган бўлсам керак. Кулоқни тешгудек сукунат ҳоким эди. Ҳатто чағалайлар учмасди ҳам.

Бир куни Самедни бозорда учратиб қолдим, у ўша аёл ва унинг ўғли билан апельсин танлашаётган эди.

Элчин САФАРЛИ

Дастлабки пайтлари кутганман, аввалгидек тўрт кишига тамом тайёрлардим. Кейин бизга хиёнат қилган одамни ҳалиям севаётганим учун ўзимдан нафратланиб кетдим. Бу туйғуларни ўзимдан қовлаб, чиқариб ташлашга уринардим.

Тўрт йил ўзимни лаънатлаб яшадим. Касал бўлиб қолдим. Охири –миома, кейин – операция.

Ўзимдаги изларга кўзим тушиб, улар кимга тегишли эканини эслай олмаган пайтим – халос бўлган куним эди. Янги Земифрага айлангандим. Вақт дардимга даво бўлганди.

Менда илдиз отган бўм-бўшлиқдан бошқа мен туғилди. Менга на яхши ва на ёмон, шунчаки ўзгача эдим, холос.

Мен кўп ишладим, қизларимни вояга еказдим (у эса бирор марта уларни йўқлаб келмади), уйимни бўёқдан чиқардим, вақт ўтиб уни сотиб юбордим ва марказга кўчиб ўтдим.

Бир куни у пайдо бўлди: «Кечир мени, Зема, илтимос». «Мен сени аллақачон кечириб юборганман»,

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

– дедим ва эшикни ёпдим. Бу ғурур эмасди, йўқ... бу янги Земфиранинг қарори эди. Бу эркак эски Земфирага тегишли эди, у эса энди йўқ».

Унинг боғидаги қудуқ ёнида – уруғи Япониядан келтирилган оқ-қирмизи георгиналар бор. Кунчиқар мамлакатда ушбу георгиналар – ҳаётнинг ғолиблик кучи тимсолидир.

Земфира шошилмасдан муз даври ҳақидаги афсонани айтиб беради. Ўшанда георгиналар охириги гулхан сўна бошлаган жойда кўкариб чиқишган ва музлаш абадиймаслиги ҳамда бу ерларга ҳаёт яна қайтишидан белги беришган. Гулларнинг башорати ўзини оқлаган экан.

Стаканчаларга чой қуяди: ўзига тўқ ва қуюқ, менга эса очроғидан. Конфет ва мурабболарни жини суймайди. Фақат бир-икки бўлак қанд, холос. Қиш кунлари чойга гулоб қўшади. Атиргул гулбаргларида қайнатиб, буғи совушидан пайдо бўладиган томчилардан йиғилган хушбўй шарбатни кеч кузгача тайёрлаб олади.

– Зема хола, менга тоқат етишмайди.

– О, таниш ҳолат, осонгинамас. Гарчи биров осон

Элчин САФАРЛИ

бўлади, деб ваъда бермаган бўлса-да. Биласанми, форслар тоқатни қандай таърифлашган?

– Қандай?

– Руҳий мардлик... Болакай, бу катта ички меҳнат. Одам – шошқалоқ мавжудот, унга ҳаммасини бирданга бер – севгини ҳам, давлатни ҳам.

– Мен тоқатли бўла олмайман, яшашга шошиламман.

– Бу бир баҳона. Сен олишга шошиляпсан, бу эса бошқа нарса.

– Соҳилда кемани кутиб туролмайман. Унга қараб сузиш...

– Ва ярим йўлда чўкиб кетиш керак.

– Йўқ! Мен унгача сузиб бороламман. Узоқ тоқат қилиш учун ҳаёт қисқалик қилади.

– Болакайим, қулоқ сол. Тугунларни бир йўла ечолмайсан. Албатта, тоқат билан бирин-кетин ва аста-секин ечиб борасан. Агар сенинг орзуинг вақт синовига дош беролмаса, бир чақага ҳам қимматдир.

*Ўз-ўзингча бўла олмасанг, атрофда
нималар борлигининг қандай фарқи бор.*

Улғайган сарим ботинимда болалик равшанроқ намоён бўла бошларди. Хотираларим жануб шамолдек оқ-қора суратларни елпуғич каби ёйган ҳолда уй эшикларини очиб ташларди: мана сенинг аслинг, бу шарф, пальто ва қулоқчинни аллақачон ечиб ташлашинг керак. «Ҳали мавсуми келмади, ташқарида қиш». Хотираларим эса мусаффо ва бахтли дамлар – ҳаётимнинг дастлабки йилларини кўрсатарди. «Севги учун фаслнинг аҳамияти йўқ».

Йиллар оша болаликка кўпроқ яқинлашардим. Оқ оралаган сочларимдан чигалларни ечганча, хом хаёллардан қутиламан ва табассум қиламан. Нима учун биқиниб олган пайтларимнинг беҳудалигини тушуниб етаман. Ўзимни оқлашлар эса мўралай бошлади. «Сен шу ҳолда ўзингни асраб қолгансан». Сафсата. Шу ҳолда мен бошқалар каби бўлишга интилганман (гарчи доимо озодлик ҳақида гапирган бўлсам ҳам) – уdda-

Элчин САФАРЛИ

сидан чиққанманми-йўқми, аҳамиятсиз. Муҳими ва кулгили томони шундаки, булар шунга арзимасди.

Одамда то болалик яшар экан, албатта, у ҳимояга олинган.

Мен ўзимдан беркинардим ва қочардим. Аслида унга қайтишим керак эди. Болаликда бари чинакам. Бунинг ўрнига, йилдан-йилга ўтарканман, ноаниқ саробларни яратдим ва уларга шу қадар ишониб қолдимки, қуёшли кунда ҳам пальто, шарф ва қулоқчинни ечмасдим.

* * *

Мен қизиқувчан ва серғайрат, аммо индамас болакай бўлиб ўсардим. Кейинчалик тилга ҳам кириб кетганман, бироқ саволларга жавоб қайтаришга шошилмасдим. Хоҳламасдим. Атрофимдаги табиат шунақанги ранг-баранг овозларга эга эди-ки, сўзлар бўм-бўшдек туюларди. Жим юришни маъқул кўрардим.

Тўғри келгандагина ёки сўзларим бирор нарсани ўзгартира олсагина гапирардим. Масалан, Йўлбарс итимиздан «Бугун хазри аёзларни олиб келади, бо-

бомга радиодан айтишди. Будкангда ётгин, бўлмаса шамоллаб қоласан», – дея илтимос қилардим.

Асад бобомга гапиришни ёқтирмаслигимни, туйғулар сўзларда ўз сеҳриңи йўқотишини айтардим. «Ойим мендан хафа бўляти, бобо. Мени индамаслигинг билан еб қўяпсан, дейди. Қандай тушунтирай, а? Сеҳрни йўқотишни истамайман! Атрофдагилар курук сафсата сотиш билан овора». Бобом ё яхшилик билан ёки умуман жавоб бермасликни маслаҳат берди. «Чироғим, агар ёмонлик билан жавоб берсанг, унинг уруғини кўпайтирган бўласан».

У мени кузатувчи, деб атади. «Сенга ҳозир юз бераётганлар қизиқарлироқ, вақти келади – сен ҳикоя қилувчига айланасан. Ўзгаришларга шай тур. Умр давомида миянинг тузилиши ҳам ўзгаришини биласанми?»

* * *

Ёзги таътилларни – узоқ кутилган озодлик кунларини орзиқиб кутардим. Айниқса, узоқ-узоқ сайр қилишни, катталар билан уларнинг суҳбатларини тинглаган кўйи ярим тунга қадар бирга ўтиришни. Яна Йўлбарс итимизни тез-тез қучоқлаш мумкин. У билан

Элчин САФАРЛИ

катта тут остида осмонда бир-бирига қўшилганча, яхлит оқ денгиз ҳосил қилувчи булутларнинг ҳаракатини кузатиб ўтиришимиз мумкин.

Навбатдаги таътиллار арафасида ойим менга Абшерондан уч юз километр олисда, мамлакатнинг тоғлар, дарёлар ва ўрмонлар бор бошқа четидаги ёзги лагерга жўнатмоқчи эканлигини айтиб қолди. «Сен тенгдошларинг билан мулоқотда бўлишинг керак. Алик тоғанинг ўғиллари ҳам боришади». Мен қаршилик билдира туриб бақирдим: «Бормайман!» Ойимнинг жаҳли чиқди. «Биз шунга қарор қилдик. Лагернинг директори дадангнинг дўсти, у ерда сенга яхши бўлади».

Ўз-ўзингча бўлолмасанг, атрофда нималар борлигининг қандай фарқи бор.

Ойимнинг гапларини охиригача тингламасдан хонамга қочиб кириб, худди ухлаётгандек чироқни ўчирганча, қочиш режасини тузаман. «Мактаб тугашига тўрт кун қолди, кейин мени Алик тоғанинг зумрашаларига қўшиб қамоққа жўнатишади. Ҳаракат қилиб қолиш керак».

Орадан уч кун ўтиб мактабдан қайтмадим. Автобусга ўтирганча, Абшероннинг одам кам яшайдиган, чекка бир посёлкаларидан бирига жўнадим. У ерда иссиқхоналар, эски уйлар ва туядек харсанглар мавжуд экан. Ташландиқ маёқлар. Улардан бирига жойлашиб олдим. Оқ тошдан кўтарилган, тўғри тўрт бурчакли, ичида айланма зинаси бор. Энсиз деразанинг рафи менга каравотлик қилди. Маёқда – мен, чағалайлар ва Каспийнинг майин шабадаси бирга яшай бошладик.

У ерда тўрт кун бўлдим. Агар миршаблар озиқ-овқат дўкони олдида мени тутиб олишмаганида, ўша ерда янада узоқроқ яшаган бўлардим.

Мутлоқ сукунат ва озодликнинг тўқсон олти соати. Улар ҳақида тез-тез эслаб тураман. Ташландиқ маёқда тасалли топдим – бу нарсани нафақат онанг кучоғида, балки мана шундай жонсиз, деб биладиган деворлар орасида ҳам топиш мумкин экан.

Дераза рафида соатлаб ўтирганча, Каспий уфқида термулардим. Денгиз бўйлаб темир контейнерлар юкланган кемалар сузиб ўтарди.

Элчин САФАРЛИ

У ерда акам иккимизнинг хонамизда тинглаб ётишга ўрганиб қолганим – азон янграмасди; сояларида иссиқдан сақланиб ўтирадиганим – зайтун ва анжир дарахтлари ўсмасди; бувим шакарбарак пиширганида ишлатадиган – туйилган хандон писта ва хамир ҳиди анқимасди. У ерда бари бошқача эди – на ўтмиш, на келажак. Мен одатдаги машғулотлардан шартта узилиб қолгандим. Аввалига қўрқдим, аммо қўрқувни енгдим ва айни дам билан яшашга ўргандим.

* * *

Рюкзагимда бир шиша сув, иккита кўк олма, тешик кулча, хурмо қоқиси, ручка ва блокнот бор. Тешик кулчани оламан, уни тишламоқ учун чоғланаман. Дераза рафига чағалай учиб келади. У маёқнинг томида ўз полапонлари билан яшайди. Уни Вьюна, деб чақираман. Оч.

Тешик кулчанинг ярмини унга синдираманда, кафтимда эзғилайман. Вьюна очофатларча ташланади. Иккинчи кун Каспийда ҳаво айниган, чағалайларга балиқтутиш осонмас. Ушоқларнинг қолганини чағалай тумшуғига солганча, полапонларига ошиқади. Ойимни эслайман. Ўзимни юпатаман. «Кўпам қайғурма. Тезда кўришамиз».

Блокнотни олиб, уйимиздан унчалар олис бўлмаган «ўз» соҳилим ҳақида ёзаман. Енгил тортаман. «Қоғозни исроф қилма! Вьюна ҳам агар ҳарфларни таниганида, сенинг ажи-бужиларингни ўқий олмаган бўларди». Шубҳаларимни қувган кўйи ёзишда давом этаман.

Хаёлимга Уста Ниёз келади. «Шубҳаларга қулоқ солма, чироғим. Улар сенга мос суҳбатдошлар эмас. Сен, сенинг ёзувларинг, йўлинг, хатоларинг, қаҳрамонликларинг бор – ана шуларга қарашинг керак. Ишонаман, бир куни сенинг ёзганларинг шифокор кучга эга бўлади, илҳомлантиради. Аслида сен ўзинг учун ёзаяпсан. Бирор нарсани тушуниш, ўзингни камолга етказиш ва кимгадир тутқазмиш учун. Етиштирганингни кимгадир тутқазмасанг, у ич-ичингдан ёндира бошлайди».

* * *

Роза аммам ҳар сафаргидан бошқача тарзда шартта қўлимдан тутади ва эргаштириб кетади. Бўйнига гунафша тусли шарфини ташлайди (қалқонсимон безида ўтказилган операция чандиғини беркитиш учун), бир сўз демайди. Агар у индамай қўйса, бирор яхшилиқни кутмасам ҳам бўлади. Аммо қўрқмайман. Хаёлларим билан ҳамон ўша жойлардаман. Маёқни

ўйлайман. «Вьюнага нима бўлди экан? Унга тешик кулчалар олиб бориш керак».

Ҳовлидан чиқамиз. Эшик шамолда ғичирлаб тебранганча, очиқ қолади. Йўлимизни қўйлар тўсади, чўпон уларни қўйхонага ҳайдамоқда. Яқинда Қурбон ҳайит, улардан бирортаси омон қолмайди. Одамлар Аллоҳдан гуноҳларини кечишини тилаганча, мулланинг фатвоси билан уларни қурбонликка сўйиш учун таламон қилиб сотиб олишади.

Бир гал, Қурбон ҳайит авжга чиққан пайти, биз ойим билан бир четида қон ирмоқлари оқаётган бозор ёнидан ўтиб қолдик. Қарши томонда бўйни боғланган кўйи қурбонликка олиб кетилаётган қўзининг маъраши эшитиларди. Ойим машина юкхонасига сўйилган қўйларнинг теридан тозаланган тўштларини ортаётган эркаклар томонга қараб турди-да, бошини чайқади: «Одам хом хаёллар ўйлаб топади ва уларнинг чинлигига ишониб яшайди».

...Қўйлар ўтиб бўлишади ва биз йўлда давом этамиз. Тош деворларга эга ҳали битмаган икки қаватли бинога яқинлашамиз. Ҳовлида дарахтлар йўк, ҳамма ёқни ўт босиб кетган. Деворга дарвоза, уйга эшиклар ўрнатилмаган – кириш бемалол.

Иккинчи қаватга кўтариламиз, у ердан атрофдаги уйлар яхши кўринади. Бу кўчада камбағаллашган кишилар, собиқ балиқ консерва заводи ишчилари яшайди. Қайта қуришдан кейин завод ёпилди, одамлар ишсиз қолди. Роза аммам қўлимни қўйиб юбормасдан балконга олиб чиқади ва томи похол ва синиқ шиферлар билан ёпилган кулбага ишора қилади.

Кулба ҳовлисида бир эркак пайдо бўлади. У аравачага малла сочлари узун қизалоқни ўтқазиб, ҳовличасида айлантира бошлайди.

«Бу қизча оғир касал, ҳар бир кун унинг сўнгги куни бўлиши мумкин. Эркак эса унинг дадаси. Тушлик пайти ишдан уйига югуриб келади. Тўшакка михланиб қолган қизини аравачага ўтқазиб, ҳовлини айлантиради. Мен бу оилани биламан. Топганлари ейишга етади, холос. Шунинг учун дадаси икки жойда ишлайди. Қанчалар қийин бўлмасин, қизи билан бирга бўлиш учун вақт топади. Унга оғир, у ҳам чарчайди, жаҳли чиқади, аммо уни севадиганлар ва ўзи ҳам севадиганларни ташлаганча, қочиб кетмайди. Буни – маъсулият дейдилар. Буни ўзингда тарбияла ва итоат эт».

* * *

Кўп йиллар мен деразаси ўтмишга қараган бўм-бўш хонада яшадим. Хона деворларига оқ-қора фотосуратлар ёпиштирилган. Хира тасвирлар, жилмайган ва жиддий тортган, хомуш чеҳралар. Уларни кўрмаслик учун чаппа қараб ўтираман. Нигоҳим мавжланаётган денгиз кўришиб турган деразага қаратилган. Нотинч ҳамда долғали денгиз қаърига мени орқада қолган ҳаётимга тортиб кетадиган тўрлар ташланган.

Ўтмиш хонасига тушиб қолганимдан кейин тоқат-сизланардим: ким мени бу ерга қамаб қўйди? Ким айбдор? Шарт-шароитларми, вақтми ёки одамларми? Ўзим эмас-ку! – ўз-ўзимни ожизларча оқлардим.

Тун бўйи тўлқинлар кучаярди, мен эса даҳшатга тушардим. Деразаларни тўсиш учун на карниз ва на пардалар бор эди. Ўтмиш фарёдларини эшитмаслик учун кулоқларимни қўлларим билан беркитиб олардим. У бамисоли қўйиб юборганларимни ҳамда унутганларимни эслатганча, тўлқинлар билан хонамни тўлдирарди.

Кучларим қолмаганди, чаккаларимни дераза ойналарини синдириш ва ташқарига қочиб чиқиш истаги

ёриб юборай, дерди. Ниҳоят, менинг тоқатим тугади. Мени кўрқувга солаётган бўлса-да, ўша йўл очилди – ўзимни сувга отдим.

Оғриқли бўлса ҳам қутулиб чиқдим. Тубгача шўнғидим ва олисдан хирагина кўринаётган ёруғлик томон сузиб кетдим. Мен унга ишондим. У ерда, илиқ нурлари билан мени ўтмишдан қутқариб қоладиган айни дам кутарди.

Хотиралар ҳам воқеликдир.

У ўзнинг етмиш олти ёши билан фахрланарди. «Бунча яшай олганимга ўзим ҳам ҳайронман», – посёлкада Анжирчи, деб аташадиган қўшни кампир жилмаяди. Уни ёшлигимдан бери биламан. Ойим ундан пирог пишириш учун анжир қоқиси олиб келишга юборарди.

Кўпинча мен Наргиз момоникида ушланиб қолардим. У мени анжирзорига олиб кирар, дарахтлари билан таништирар, ҳар бирининг ўз номи, феъл-атвори ва тарихи ҳақида сўйлаб берарди. «Дарахтлар ҳам одамларга ўхшайди. Аммо гап сотишмайди ва биздек ношукур бандаларга хизмат қилаверади».

Наргиз момо дунёнинг ярмини айланиб чиққан. Тўқувчи, денгизчи ва қандолатчи бўлиб ишлаган, охири қочиб кетган жойига қайтиб келган. Яъни Абшеронга – анжир дарахтларига. Энди яна уларни парваришлайди, меваларини териб, мурабболар пиширади ёки қоқи қилади. Катта қисмини сотади ҳам.

Элчин САФАРЛИ

«Бошқача бўлиб қайтдим. Аввалги Наргиздан асар қолмаганди. Анжир дарахтидан ҳам кўра кучлироқ севадиган кишиси ҳалок бўлган куни. Эркак одамга сингишиб бўлмайди, дейишади. Мен эса сингишиб кетмадим. Мен унинг ўзига айландим. Ундан ўзимни дўзах азоблари билан айира олдим».

* * *

Анжир дарахтлари болаликдан унга дўст эди. Кичкина уйнинг катта боғида фақат анжирлар ўсарди. Бошқа дарахтларни нимага экишмагани ҳамон номаълум.

Наргизларнинг оиласида эркаклар йўқ эди. Кимлардир ўлган, бошқалари эса кетиб қолганди. Аёллар овозига тўла бу ҳовлида фақат Қочоқ лақабли итгина эркак жинсига мансуб бўлиб, ҳовлининг қўриқчиси эди.

Уйдаги тўрт аёл – Наргизнинг бувиси, ойиси ва аммаси эркакларсиз ҳам бемалол кунларини кўришар, қўллари доимо иш билан банд эди. Ойиси ва аммаси консерва заводи хўжайини уйида хоналарни тозалаб, каттакон ошхонасида куйдир-пишир билан овора эдилар. Бувиси мураббolar қайнатар, қоқи ва қиёмлар қилганча, бозордаги сотувчиларга ўтказиб келарди.

Наргиз нима қиларди? «Неварам анжир дарахтларини парвариш қилади. Яхияям шу дарахтлар бор экан, бўлмаса очимиздан ўлардик», – дерди Бадрия буви қўшниларга. Қизалоқнинг ўзи дўстидек бўлиб қолган дарахтлар орасида ўтказган соатларидан сира ҳам нолимасди – ҳали кичкина бўлишига қарамай буларни бахт, дея ҳисобларди. Дарахтлардан лаззатланар, уларнинг борлигидан қувонарди: осмонга боққан кўйи «рахмат», дея пичирларди.

Наргиз ва анжир дарахтлари – якдил олам бўлиб, унга бегоналарни киритишмасди. Сиртдан бу алоқа оддийгина кўринарди: ориқ, сочлари узун қизалоқ боғини парваришламоқда. На Наргиз ва на анжир дарахтлари очмаган бу сеҳрга камдан-кам одамгина эътибор қаратарди. Қаратган тақдирда ҳам, бировнинг сирини очмаслик учун индамай қўя қоларди.

Наргиз улғая бориши билан дарахтлар уни ўзларидан ажратиб ташлайдиган одам пайдо бўлганидан огоҳлантиришарди. «Унинг бошқалардан қандай устунлиги бор экан?» Дарахтлар силлиқ баргларини тебратганча, жавоб беришарди: «Сенинг юрагинг». Наргиз бошини ҳам қиларди-да, қудуқдан сув келтиргани кетарди. У одамлар севгидан кўра кўпроқ ёмонлик келтиришларини биларди.

Элчин САФАРЛИ

У сершовқин шаҳардан бу ярим оролда ресторан қуриши учун бир нарча ер топишга келган Қора Булутни яхши эсларди. Наргизларнинг уйи денгизга яқин, кенг ва мўл, текис – Қора Булут шу ерга кўз тикди. Пул олиб келди – бувиси ҳайдаб солди, Қочоқ ҳуришга зўр берди. Қора Булут чекинмади, уйларига ўт қўйиши билан таҳдид қилди.

Қўшилар унинг ўз мақсадидан қайтишига ишонмасдилар. Мунципалитетга қилинган шикоятлар жавобсиз қолди – ҳамма Қора Булутдан қўрқарди. Ташвишга тушган Наргиз ҳар куни азонлаб турганча, Ўша-Ҳамма-Жойдага илтижолар қилди.

Шу билан Қора Булут бошқа бу ерларда пайдо бўлмади. Хонадондаги аёллар ҳайрон бўлишди, кичкина Наргиз эса дарахтларни суғораркан, шодликдан ўзига келолмасди. «Демак, бизни эшитишаркан!» Ёмонлик билан тўқнашув унга яхшиликнинг қудратини кўрсатди.

* * *

Энди у тушга, бошқа биров ҳақидаги эртакка ўхшаш бу воқеани камдан-кам эсларди. «Мен кичик ёшимдан ажир дарахтлари қуршовида яшаб ўтишимни яхши англардим. Улар каби ташқи оламдан яшириниб олгандим. Одамлар анжир гулламайди, дейишади. Аммо

баҳор келиши билан уларда миттигина нокчалар пайдо бўлади. Гулчалар ана шуларнинг ичига яширинган».

У бир маротаба севган. «Мен ҳозир ҳам севаман. Фақат энди бу севгининг сарҳадлари йўқ, уни атрофимни ўраб турганларга улашаман. Нимаки юз бермасин, бари бир. Худди қўшиқдагидек. «Майли севги қайғу бўлса ҳам, усиз яшаб бўларми асло».

* * *

Улар яланғоч ҳолда анжир дарахтининг ер юзига чиқиб қолган илдизлари орасида ётишарди. Ёз пайтлари бу ерга одамлар деярли келмайди: абшеронликлар орасида Қинғир Ғор заҳарли илонлар макони сифатида машҳур. Нази ва Ғолиб учун бу ер жуда соз, кекса дарахтнинг паноҳида улар ўзларини исканжага олган ва анисли анжир мураббодек қайнаётган эҳтиросларидан бошқа ҳеч нарсадан қўрқишмайди.

Қиз йигитнинг буғдойранг баданига суйкалади ва бошини кўкрагининг чап томониغا қўяди. Ўзини тўлдираётган ҳиссиётларига қулоқ тутуди ҳамда тинглайди. Гўё бутун вужудидаги ҳаёт асов дарё каби йигитга оқиб ўтаётгандек, аммо уни қувват тарк этмайди. Аксинча. Бошқа Наргиз дунёга келади, унда эса севги янада кўпроқ бўлади.

Элчин САФАРЛИ

Йигитнинг юрак уришларини тинглаганча, мудраб кетади... Кутилмаганда уйқу ва бедорлик сарҳадида шивирлашни эшитиб қолади: «Бу сизларнинг охирги учрашувингиз». Чала уйқу ҳолида қайғули сўзларни ҳайдашга улгурмасидан Ғолиб уйғониб кетади. Унинг сочлари чулғанган бўйнидан ўпади. Қўйиб юборишни ҳеч ҳам истамайди.

* * *

Менга ҳаёт сўнгида олдинга бошлаб борадиган йўлларни ёдлаб олишимга ёрдам бер. Ўтган ҳаётдаги сенинг қўлларинг, сочларимда изларини қолдирган бармоқларингни ҳамон эслайман, дея айтишим учун. Сенинг елкаларингни қучиш ва ўзимизда қолган денгизни тинглаш учун. Сендан ақлга ёки атрофдагиларга эмас, юрагингга қулоқ солишни илтимос қилиш учун. Мана шу ҳолдагина бизга тақдир қилган барча ҳаётларда учраша оламиз.

Сен мени қўйиб юборишингдан қўрқмайман. Мен билан ҳеч нарса юз бермайди ҳам. Зеро, севғувчи юрак – барҳаётдир. Мен зерикмайман ва сени қайтаришга уринмайман. Чунки ботиним сарҳадида биз ҳамон биргамиз. Хотиралар ҳам воқеликдир.

* * *

Наргиз Ғолиб билан қочиб кетганлигини ўз уйидагилардан бўлак кўпчилик сезмади ҳам. Улар анча йиллар бефарзанд яшашса-да, Наргиз ундан ажралиш ва уйга қайтишни истамади. У ҳатто эрининг бошқа аёлдан фарзанд кўриб, уни ташлаб кетганида ҳам кутиб, ортига қайтмади. Олисдан бўлсаям қорасини кўрсам бўлди, дея умид билан яшайверди. Унга оғиз солган эркакларга рад жавобини берарди. Севгилиси бошқа оиласи билан яшайдиган кўчадан автобусда ўтиб кетаётиб, унинг эшигига қараб қўяр, ўзини кўриб қолса – то ўтиб кетгунча кўзини узолмасди. Ана шундай кунлардан бирида эшик олдида жанозага йиғилганларга кўзи тушиб, юраги орқага тортиб кетди. Энг яқин бекатда тушиб қолиб, ортига пиёда қайтди. Адашмабди, собиқ эри йўл ҳалокати туфайли ҳаётдан кўз юмган экан. Суриштириб, марҳум қўйилган қабристонга йўқлаб борди. Ҳали совумаган гўр тупроғини қучоқлаб йиғлади, рози-ризочилик сўради. Шу пайтда устига келиб қолган эрининг бевасига кўзи тушиб, бошини эккан қўйи олислашди. Энди уни бу шаҳарда ушлаб турадиган ҳеч нарса қолмаганди. Шундагина у анжирзор боғларини соғинганини эслаб, ортига – Абшеронга қайтди. Бадрия бувиси оламдан ўтиб кетган, ойиси ва аммаси ҳам анча қартайиб қолишган экан.

* * *

Қариндошлар аллақачон ўлиб кетишган. Эски уй ва анжир дарахтлари билан бирга фақат ўзигина тирик. Эртанги кунга назар ташламайди, вақт унинг учун келажакка эга эмас. Айни дамда ҳаммаси шу ерда жам.

«Мендек соғлиғи ночор ва бир жойга бориб қолган ёшдаги аёллар учун келажак ҳақида ўйлашнинг маъноси йўқ. Бу замин ҳаётида мени ҳадемай тушириб юборишади, дея ҳадиксираб турадиган чиптасиз йўловчиман. Сўнгги манзилимга эсон-омон етиб олишимга ишонмайман. Мулоҳаза юритаман: менинг борлигимни билиб қолишлари ва поезд бошлиғи бирор яқиндаги бекатда тушириб қолишини кутишим керакми? Ёки тезликда кетаётган уловдан ўзимни ташлаб юборайми?..»

Чироғим, эътибор берма, бу фикрлар ҳар кимда, ҳатто энг бахтли одамнинг ҳам онгининг бир бурчида яшайдиган чорасизликдан бўлади. Мен ҳаётимни хоҳлаганимдек яшадим. Кимдир ҳаракатларимни ақлсизлик, деб баҳоласа ҳам, мен қилганларимнинг барчасини севардим. Қандай замонлар эди-я...»

Тиззаларига қўлини тираганча, Наргиз буви эрталаб қайнатган янги қиём билан банкаларни тўлдириб чиқади.

* * *

«Анжир дарахтлари бошқа жойлардан кўра Абшерон заминида яхши ўсади. Бизнинг мевалар исроилникидек катта-катта бўлмаса-да, аммо сап-сарик ва ширин таъмли. Уларнинг умри узоқмас, эрталаб узсанг кечга бориб ачиб қолади. Шунинг учун тезроқ қиём қайнатишга тушаман».

Бадрия буви анжирларнинг думини кесиб, тўрт бўлаклаб чиқади ва чўян кастрюлга ташлайди. Наргиз стаканлаб шакар ўлчайди. Кастрюлни оловга қўйишдан олдин Бадрия буви сандиқдан зираворлар халтачасини олади (донадор қора мурч, анис, занжабил таёқчалари) ва «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм», – деганча анжирлар ичига ташлайди.

Наргиз қиёмни қайнатиш ва паст оловда ковлаштириб туриш учун ўчоққа ўтин қалайди. Қиём қуюқлаша бошлаши билан Бадрия буви кастрюлни ўчоқдан олади ва зираворли халтачани қиёмдан олиб қўяди. Совуган қиёмни янада майин чиқиши учун ёғоч тўқмоқ билан енгил-енгил туйиб чиқади.

34

*Сенинг уйғонганинг ва
чинакамига яшаётганинг бахтдир.*

Шаҳар ҳам худди севимли кишингиздек бўлиб қолишини сезганмисиз? У сизни ҳис қилади, ғамхўрлик кўрсатади, борини баҳам кўради ва ўз ўрнида сиз ҳам борингизни (хоҳ катта ёки кичик бўлсин, ўйлаб ўтирмасдан) у билан бўлишасиз. Шаҳар билан худди суюкли инсонингиз каби муносабат ўрнатасиз. Гоҳида ундан азизроғи топилмайди, гоҳ эса уни кўрарга кўзингиз йўқ. Аммо не бўлганда ҳам юзадаги беқарор тўлқинда эмас, чуқурликдан жой олган бир нарса бор. Унинг номи – МУҲАББАТ!

* * *

Университетнинг иккинчи курсида, сессиянинг иккинчи имтиҳонини топширгандан сўнг, биз дўстим Бехрўз билан вокзалга югурдик. Дуч келган биринчи поездга ўтирдик ва Истанбулда пайдо бўлдик. Стипедиялардан орттириб йиққан миз олисга бориш тугул, унчалар узоқ чўзилмайдиган саргузаштли сайр-саёҳатга ҳам аранг етарди.

Элчин САФАРЛИ

Уйда, яъни Абшеронда ота-онам, акам, бобом ва бувим, итимиз Йўлбарс ҳамда букчайган дарахтлар, шунингдек, буларнинг устига мароқли ўқиш жойим турганда қаёққа боришим мумкин. «Биз ерда ўз режаларимизни тузаётган пайтимиз, тепада – булутлардан юқорида кутилмаган ҳодисалар ва тасодифий учрашувлар тайёрлаганча, устимиздан кулишади», – дерди Сўна бувим.

Ҳайдарпошшо вокзалида пайдо бўлиб қолганимиздан кейин, юксак деворлар ичра очилган баҳайбат эшиклардан чиққач, зиналардан тушиб бордим ва Босфорни кўрдим. Севиб қолдим.

Катъий режалардан бирор нарса чиқиши даргумон. Олам воқеаларни ўз билганича ривожлантириб боради ва оқибатда барчаси яхшиликка бўлиб чиқади.

Босфор билан илк учрашувим – менга нимани билишни хоҳлаётганим ҳақидаги ҳиссиётни туҳфа қилди. Севгининг гўзаллиги, қудрати ва бесарҳадлигини. Менинг тасаввурларим қанчалар хато экан! Севги узоқ муддатли башоратларни, ҳимоя реакциялари ва мавҳум ўхшатишларнинг бошини оёғидан қилади. Дарёнинг уммонга қуйилишига ғов бўладиган нарса-

ларни ювиб ташлайди. Сенга бош эгишдан бошқа чора қолмайди, аммо бу чорасизликмас. Аксинча, бахт – ниҳоят, сени уйғонганинг, чинакамига яшаётганингдир.

Мен шаҳар ва унинг бўғозини севиб қолдим. Бу туйғуни, аввало ҳис қилганларим билан солиштирдим. Ҳатто буни истаган тақдирингдаям қиёслашга тўғри келмайди – бошқа муҳит, бошқа босқич.

Ўшанда, соҳилда ўзимни йўқотиб қўйдим, яъни Босфорни кўзим қамрай олмасди. Унинг тўлқинлари шамол нафаслари остида кўпикланар, чағалайлар улар узра нотинч қанот қоқарди. Бўғознинг нотинчлиги менга ҳам кўчди. «Босфор – бамисоли биёбон. Фақат у сувдан иборат», – ўйлардим фонор устунига суянганча. Сал нарида Беҳрўз тоқатсизланарди: «Э, кетдик бу ердан! Қара, қанақа тўлқинлар, ивиб кетамиз. Ярамас бўғоз бизни ёқтирмаяпти».

Тўлқинлар туйғуларим софлигини синамоқчидек таҳдид солганча, янада яқинлашарди. Босфорни янада кучлироқ севиб қолдим. У тасаввур қилганим каби бўлмагани учун. Янада теранроқ ва ростгўй, сирини дуч келганга очмайдигани учун.

Элчин САФАРЛИ

Ўша учрашувдан кейин анча йиллар ўтди, мен эса Босфор тўлқинларининг илк томчиларини ҳамон эслайман. Беҳрўз бўғоз мени ўзидан итарган, деб ўйлаган. Аслида у менга шифо берганига кўп йиллар ўтиб амин бўлдим.

Мен денгиз бўйида туғилдим ва вояга етдим – биринчи тўлқинлардан олти юз саксон етти қадам берида. Шунинг учун усмонлилар пахлаваси қаватлари учун хамирни тўрпарда даражасида ёя оладиган қандолатчи-пахлавачи сингари сувнинг туслари, қудрати, ҳатто товушини фарқлай оламан.

Босфор яраларни тузата оладиган ва ҳаётга қайтарадиган кучга эга. Уни мусиқа асбобини маромида созлай оладиган уста – асбобсоз дейиш мумкин. Мен кўплаб денгизлар, бўғозлар, уммонлар билан учрашганман. Улар ажойиб, аммо бошқача тарзда. Бироқ мен билган Босфордек эмас.

Истанбул заминида ҳам қочиб бўлмайдиган оғир кунларим кечган. Бир неча бор тош деворлар, йўллар, «ўзимники бўлмаган» одамларни тарк этганча, Босфорни кесиб ўтувчи паромга чиққанман – ва шу онда сеҳргарлик бошланган.

Бир-бирларига муҳим ва беҳуда нарсаларни қичқираётган чағалайлар, оқ-жингалак ёлли тўлқинлар, бир-бирини гудок билан шарафлаган кўйи ўтаётган кемалар, палубадаги бир стакан қайноқ чой, иккала қирғоқдан ҳам абадийлик ҳақида эслатганча, янграётган азон товушлари, зарғалдоқ уфқдаги осма кўприк.

Саёҳатнинг бир неча дақиқасидан сўнг уйилган қошлар текисланади ва нафас олиш маромига келади. Босфорга кўз югуртираман ҳамда жилмаяман. «Ташаккур сенга, дўстим. Биз сендан кўп нарсаларни ўрганишимиз керак...» Масалан, беғараз муҳаббат санъатини.

Босфор жавоб бермайди, фақат кучли тўлқин билан паромни олға итаради.

35

Ёруғликка қараб юр.

Катта шаҳарлар ухламайди, дейишади. Бу гап Истанбул ҳақида эмас. Қоронғи тушиши билан шаҳарнинг бир қисмидан бошқа қисмига одамларни ташувчи вапурилар тўхтаганидан кейин, шаҳар уйқуга кетади.

Шунда пристанлар ёпилади, ёғоч трапларнинг темир ғилдираклари ғичирлаши тинчийди, кемаларда чой дамлаш ва пишлоқли қотирма нонлар ёпиш тўхтайди. Бўғознинг қоп-қора сатҳида онда-сонда ўз денгизларига қайтаётган адашган танкерларнинг чироғи милтиллай бошлайди.

Босфор – Истанбулнинг биринчи азон янграши билан ўз дерезаларини очувчи уйи бўлиб, ярим тунда осудаликка чўкади. Уйдан ташқарида нималар юз бермасин, бўғоз усиз заминдаги тартибсизликда ўзини йўқотиб қўювчи ўз сокинлигини ҳимоя қилади, севади ва асрайди.

Элчин САФАРЛИ

Сиртдан Босфорнинг узунлиги ўлчовли – ўттиз чақирим, лекин қалбининг кенглиги ўлчов билмайди. Асрлар давомида бўғоз унинг соҳилига келганларга севги, ҳис қилиш ҳамда илҳом бахш этади.

Фақат инсон жисмоний қоплам билан қурошланган ҳолда ё қалбини дунёга очиб янада бойийди ёхуд ўзини худбинлик билан барбод қилганча, ёпиниб олади. Кейин нима бўларкан, деган ҳадикда танловдан азобланади ва ёруғликка қараб қадам ташлашдан ҳайиқади.

Истанбулда ҳар кимнинг бир парча соҳили, ўз чағалайи ва бир финжон чойи бор. Шу ҳисобда менинг ҳам. Кечалари кўчалар лабиринтидан уйга қайтаман. Осмонга қарайман ва у бизларни эшитади, ҳимоя қилади ва севади, дея ишонгим келади. Гарчи, бунга шубҳа қилсак-да.

36

Барча муҳим нарсалар ёнимизда.

Истанбул қиссалар сўзлайди. Уларни ҳамма ҳам эшитолмайди. Кимки ўзини эшита билса, уни бошқалар ҳам тинглай олади. Бир хиллар учун Истанбул – кўча тиқинлари билан тўла дағал мегаполис, бошқалар учун – ҳамма ердаги каби ҳеч кимга тегишли бўлмаган тарихлар хазинасидир.

Хазина омборига кириш – бу ерга келадиганларнинг ҳаммаси учун бемалол бўлса-да, ҳар ким ҳам у ерга бош суқавермайди. Одамзоднинг энг катта хатоси – бу барча муҳим нарсалар ёнида туриб, «ўзиники»ни излаб дунё айланишидир.

Кадикёйдаги бандаргоҳда кечки вапурдан тушаман, соҳил бўйлаб ўнгга қараб юраман. Одатда, тепага, яъни Мода кварталига – ўзим яшайдиган бурама зинали ингичка тўрт қаватли уй сари кўтариламан. Бугун эса йўналишни ўзгартирдим – менга сукунат керак.

Элчин САФАРЛИ

Бу ерда сукунат кўча мусиқачиларининг бошни айлантирадиган нағмалари, гулчи лўлиларнинг бақирчақири, лангар ташлаётган ва жўнаётган кемаларнинг чинқириғи, светафорларнинг: «Энди қарши томонга ўта оласиз», деган эълонлари аралаш бандаргоҳ шовқинидан қирқ беш қадам берида эканлигини ким ўйлабди, дейсиз.

Кичкина хиёбонни кесиб, пастгина девордан сакраб ўтаман ва тошли соҳилда пайдо бўламан. Ташландиқ маёққа қараб бораман. Ҳар томонда тешик кулча-симитлардан тўкилган кунжутлар, илма-тешик балиқчилик тўрлари, ўлган чағалайларнинг қанот ёзган қолдиқлари. Маёқнинг тош пойдеворига муҳаббат изҳорлари ёзиб ташланган. Маёқ ёнида ўтираман, ҳар томонда – Босфор. Оғир сукунат мени эзади.

Бу ерда Кадикёй бандаргоҳидаги қиёмат туш бўлиб туюлади. Оломон худди чумоли уясидаги каби ғимирлайди. Ҳамма шошилади(кўпчилиги бемаъно), кўплар эса тўхташдан қўрқади.

Оқимни кузатаман ва мулоҳазага бериламан: замонавий одамзод яхши томонга ўзгараяптими? Ҳам – ҳа, ҳам – йўқ. Бизлар бамисоли сакраш арафасидамиз

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

– агар кўп нарсаларни йўқота туриб ўзгармасак, бир-биримизни тинглашни ўрганмасак – ўзимиз қиёматни кўптиришимизни англай бошлаймиз.

Агар болаликда мени деталлар – акам иккимизнинг Хотиралар ғоридаги ўйинчоқлар, бувимнинг деразаларидаги алоэлар, нонуштага тортиладиган иссиқ сомса ҳиди, саҳифалари учиб тушадиган сарғайган китоблар ва чорбоғ деворларига ювиб осилган гиламлар қизиқтирган бўлса, – йиллар оша умумий нарсалар диққатимни жалб қилмоқда. Истанбулда яшаётган пайтим қанчалар шошилмай, доимо бир дақиқага Босфор уфқига қараш учун тўхтаман. Етишмоқчи бўлган манзилим сари олға боқиш менга ёқади.

Чинакам гўзаллик оғушида атрофга олазарак бўлиш – одатга айланмаслиги ҳақида ўзимга эслатиб қўяман. Орқага узоқ пайт қарасанг, йўлдан адашасан ва ҳали етолмаган манзилларга интилиш лаззатидан айриласан.

Бизлар турлимиз, аммо якдилмиз.

Уйимга қайтаётиб, Муҳрдор кўчасидан ўтаркан, «Акмар» китоб пассажига мўралайман. Бу ерда кечки саккизларгача Энгин-бейнинг дўкони очиқ бўлади. Кўзойнак таққан, паст бўйли бу оқсоқол чойли стакани билан ўтиради.

Сарғайган китоблар тахи ортидан унинг бўйи базўр кўринади. Аммо овоз чиқарганча, китоб мутолаа қилиши яхши эшитилади. «Болалиқдан ичимда ўқишни сира ўргана олмадим... Ота-онам мени докторлар ва табибларга қанча олиб боришди – фойдаси бўлмади. Шундан бери бошқаларга халал бермаслик учун ёлғиз қолишга уринаман. Яхши китоб – сеҳргар. Бундайларни қалб билан қабул қиласан. Менга ташқи томон – сюжет, усул, қаҳрамонларгина эмас, балки ички томон, яъни коса таги нимкоса каби яширин маънолари ҳам муҳим.

Элчин САФАРЛИ

У «Акмар»да ишлайди ва яшайди. Асли қадикёйлик бўлган Энгин-бей уйсиз қолди. Хотини ўлди, яккаю-ягона қизи турмушга чиқди. Эгиз фарзанд кўрди ва гитарачи-эри билан отасиникига кўчиб келди. Албатта, квартира торлик қилгани айни ҳақиқатдир. Жанжаллардан бирида қизи отасига – уларни тинч қўйишини талаб қилди: «Сен ўз китобларинг билан кўп жойни олаяпсан!» Энгин-бей ғурурли эркак. Иккита жомадонини олиб (бирида кийимлари, бошқасида китоблари) уйдан кетди.

Мен у билан анчадан бери таниш бўлсам-да, яқингинада унинг кечмишидан воқиф бўлдим. Одатда, донишманд букинист ўзи ҳақдамас, кўпроқ китоблар ҳақида гапиреди. «Нима бўлган тақдирда ҳам, қизимни яхши кўраман. Ишлаб топганимни уларга элтаман. Ойшанинг эри ишламайди. Худо кўрсатмасин, невараларим оч қолишмасин дейман-да. Ахир улар катта бўлишмоқда, яхши овқатланишлари керак».

«Акмар» директори Энгин-бейга пассаж омборчаларидан бирида яшашга изн беришди. «Бу ердан Босфорга бир қадам. Бахт бу».

Чехов ҳикоялари тўпламини сотиб оламан. Етмиш тўққизинчи йилги нашр. Оқ ва юмшоқ жилднинг бур-

чаклари қайрилган, саҳифалари қуёшдан сарғайган. Китобни очаман, биринчи саҳифага табрик ёзилган. Майда, лекин сиёҳ рангли ёзувда эди.

«Бугун сенинг кунинг, ойи. Менинг ибтидом, қувватдан иборат аёл, таянчим. Бизлар турличамиз, аммо яқдилмиз. Сенга бўлган туйғуларимни ифода-лай олмайман. Бу сўздан юқори. Сен нимагаки қурбинг етса берасан, бу менга ибрат. Сен менга акамни совға қилгансан, у мендан катта бўлса ҳам уни оналарча севаман. Сен менга Истанбулни совға қилдинг – бу шаҳар бир умр бизники. Агар яна дунёга келиш насиб этса, сенинг қизинг бўлиш ва Истанбулда яшашни истардим. Туғилган кунинг билан ойишжон! Ишқ. 9.11.80».

Энгин-бейдан бу китоб қандай қилиб унинг қўлига тушиб қолганини сўрайман. «Шоир Латифий кўчасидаги беш қаватлини бузишаётган экан. Мен ўтиб кетаётган эдим ва қурувчилар ахлат қутиларига чилвирланган китобларни олиб кетишаётганларига кўзим тушди. Уларни сўраб олдим. Орасида шу китоб ҳам бор эди. Менда унинг бошқа – икки йил кейин чиқарилган, қаттиқ жилддаги, varaқлари ҳам қалин нашри бор эди».

Унинг сеvimли адиби – Чехов. Энгин-бей, айнан Антон Павлович рус адабиётини янги йўналишга со-

Элчин САФАРЛИ

либ юборган, дея ҳисоблайди. «Ёшлик пайтларинг ҳаётга ўз норозиликларингни тақдим қиласан ва исён кўтарасан. Нималарнидир бермаганликда, етарли даражада қадрламаганликда айблайсан. Йиллар оша тинчланиб борасан. Бу ожизлик ёки ютқазиш эмас. Шунчаки ҳамма саволларни ўзингга бериш кераклигини англайсан. Одам омадсизликларини ўз танловидан бошқа ҳар қандай нарса билан оқлайди. Ҳаёт эса... У ўтаверади. Ердаги ҳамма нарса сингари. Антон Павловичда эсингдами? «Ҳаётда сюжетлар йўқ, унда ҳаммаси аралаш – теранлик саёзлик билан, буюклик тубанлик билан, фожеа эса кулгу билан».

Китоб ҳақини тўлайман-да, уйга отланаман. Энгинбей бирга юришни таклиф қилади. «Сен Йогуртчи хиёбони томонга, тўғрими? Йўлимиз бир экан. Мен Бағдод кўчасига бораман, бир дўстим касал бўлиб қолибди. Унга Диккенсни олволдим».

Пассаждан чиқамиз. Йўлда давом этишдан олдин букинист номи ёзилган пешлавҳага қараб олади-да, хўрсинади.

«Акмар»нинг келажагидан хавфдаман. Бирдан уни бузадиган бўлишса-чи? Молада қанча иншоатларни бузиб ташлашди. Наҳотки улар бу биноларда Истан-

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

бул руҳи яшашини англашмаса? Эски, автомобиль қўйиладиган майдончасиз бўлса ҳам, аммо жонли-ку! «Акмар»га тиш қайраб юрганларини биламан. «Акмар» ҳақида газеталарда «иблис малайлари макони», деб ёзганларидан бери... Бу ерда фойда оқиб келадиган бошқа бир муассаса куриш мумкин бўлган бир пайтда, арбобларга қандайдир китоб пассажидан не фойда? Сал нарида осмонўпар зангори «Хилтон»ни қозикдек қоқиб қўйишди. Ердаги ҳеч нарсага боғланиб қолиш керак эмас, бари ўткинчи, дейишади-ку. Кадикёй ҳақида гап кетганида бундай демаган бўлардим».

Энгин-бейнинг болалиги ўтган кўчаларга яқинлашамиз. У Қизилтупроқдаги «Фенербахчи» стадиони рўпарасида жойлашган қизғиш уйда туғилган. Унинг қизи ҳам шу ерда катта бўлган. Энгин-бей дам олиш кунлари қизи Ойшани «Рекс» (собик «Аполлон») кинотеатрига олиб борганларини хотирлади. Ўша йилларда ҳали попкорнларни сотишмасди, шунинг учун Энгин-бей Ойша билан уйда бодроқ қовуриб олишарди.

Кинодан сўнг шоирона тарзда Қуёшли боғ, деб аталган кўчадаги «Чия» ошхонасига кириб ўтишарди. Бу ерда жуда ширин таомлар тайёрланади! Улар «Чия»га етиб олгунича йўл бўйида қийма ўралган юпқа-лаваш

Элчин САФАРЛИ

пиширадиган аёлларга кўзи тушган Ойша дадасига биттасини олдирад эди.

«Чия»да ошхона хўжайини Муса-бей олдимизга келиб, турли таомларни тавсия қиларди. Ойша эса тўйиб кетган қорнини силаганча, чиройли нағмалар кўрсатарди. Мен ўзимга бирор егулик, қизимга ширинлик бюртма қилардим».

Улар сайрни Мода соҳилида якунлашарди. У ерда уста Алидан музқаймоқ сотиб олишар ва Босфор тўлқинларини кузатиб ўтирарди.

Энгин-бейнинг бор ҳаёти Истанбулнинг биргина Кадикёй туманига жо бўлганди. Болалиги шу ерда ўтди ва хотини билан топишди. Узоқ кутилган қизи, набиралар (афсус, улар билан камдан-кам учрашади), «Акмар» ва у овоз чиқариб ўқийдиган китоблар.

Вақт-вақти билан Энгин-бей ҳаётдан чарчайди. «Антон Павлович бу ҳақда журналист Суворинга йўллаган мактубида яхши ёзган. «Яшашта алоҳида истак йўқ, аммо бу ҳозирча том маънодаги касаллик эмас. Шунчаки ўтиб кетадиган ва ҳаётий табиий бир нарса». Ҳаммаси ўтиб кетади, лекин бахтимизга хотиралар бир умрга қолади».

*«Ўз» одамнингни учратишингга
ишонишни бас қилма.*

Апрель ойида Истанбулда илиқ ва қисқа ёмғирлар кўп ёғади. Ёмғир тиниши билан қуёш мўралайди ва ёз ҳақида шивирлайди. Қуёш одамларни моддий ёки диний таъминотига, миллати ва эътиқодига, ирқи ёки жинсий ориентациясига кўра ажратмайди. Маломат қилмайди, ташаккур кутмайди. Нур сочади, тирилтиради, қувватга тўлдиради – қуёш табиатини буларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Ойнур хола – қўшним. Ўзига яраша феълли ва дангалчи. Бир пайтлар Кадикёйдаги болалар театрида режиссёр бўлиб ишлаган. Олчаранг лаб бўёғи жинниси, усиз эрталаб симит сотиб олишгаям чиқмайди.

Сешанба кунлари харид учун бозорга бирга чиқамиз. Ойнур хола менга яхшиларидан тортиб беришини назорат қилади. «Шарқ бозорида сергак бўлиш керак. бу ердаги сотувчилар тилёғламалик қилганча, паке-

Элчин САФАРЛИ

тингга чириган картошкани қўшиб қўяди. Айниқса, сендек мусофирларга».

Помидорлардан саралайди, қирқ ёшли сотувчи Иброҳим билан гап сотишади. Неча йиллардан бери ундан сабзавотлар сотиб олади. Сотувчининг акаси уларни Трабзонда органик усулда етиштиради. Иброҳим ўқишга боришни хоҳлаб қолган хотинидан шикоят қилади. «У овқатни яхши пиширмайдиган бўлиб қолди. Ўқигани-ўқиган». Ойнур хола қўлидаги помидорни Иброҳимга отади. У илиб олишга улгуради. Сўнг мириқиб кулишади.

Кейин мевалар олгани ўтамыз. Янги чиққан қулупнайларга қарайман. Қўшним севги ҳақида гап бошлайди.

«Муносабатларни «меҳнат» дейишлари қизиқ. Шикоят қилишади: ён беришга, ўзини тутишга, истиқболига юришга тўғри келаяпти деб. Ҳа, бусиз мумкинмас-да, ўзи. Севги деган нарсани «меҳнат», деб бўладими? Баъзи аёллар севгини шундай тасаввур қилишади: деразасидан денгиз манзаралари кўриниб турган хонанг диванида ётасан, севгилинг эса сенинг кайфиятинг билан қизиқади. Шундай эркаклар ҳам борки, масалан, мана шу Иброҳимга ўхшаганларга

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

хизмат қилиш, нафсини қондириш, чидаш учун яратилган хотинларига ўзларининг борлиги етарли, деб ҳисоблашади. Бу севги эмас, худбинлик касалидир».

Икки киши бир-бирини севганида, улар бирга бўлишга, қувончни ҳам, мушкулотларни ҳам бирга баҳам кўришга интилади. Бунинг меҳнатли жойи йўқ. Севги – денгизга ўхшайди. Ўшандай бесарҳад, илҳомлантирувчи сокинлик ва бўронлари билан.

Ойнур «ўз» одамини ўттиз саккиз ёшида, яъни ҳеч нарсага ишончи қолмаган пайтда учратди. Дам уни ташлаб кетишган, дам ўзи кетган, қайғули ажралишни ва депрессияни бошдан кечирган. Театрдаги ишига боши билан шўнғиган.

«Мен ўзим ва оламга бўлган муносабатимни ўзгартирган пайтимда Атиллани учратдим. У мен учун тақдир тухфаси эди. Агар одам бахтсиз бўлса, уни бахтли қиладиган, албатта, пайдо бўлади, дея ишониш аҳмоқлик. Ҳеч кимда бировнинг ички барқарорлиги учун курашишга на тоқати, на кучи, на туйғулари етади. Чинакам севги ўз-ўзи билан қолганида бахтни ҳис қиладиган кишилар орасида бўлади. Улар учрашгач, бир-бирларини севгач, бахтларини кўпайтириш учун биргаликда яшашга қарор қилади».

Атилла унга болаликдан орзу қилган нарсаси – ғамхўрликни беради. Ойнур хола севгидан кўра тошбағирлик кўпроқ бўлган интернатда катта бўлган. «Мен учун севги биринчи навбатда ғамхўрликда намоён бўлади. Эрталаб у мендан олдинроқ ишига кетади. Эшикка яқинлашган пайтим кўнғироқ қилиб қолади: «Кўчада ёмғир, ёмғирпўшни олишни унутма!» Кечқурун ишда ушланиб қолсам кутиб олади. Кимгадир булар майда-чуйдадек кўринар, аммо менга улар ҳамиша етишмаган».

Ойнур хола ўзининг аёлий оқилалигини ўн тўққиз ёшли неварасига беришга ҳаракат қилади.

«Унга ҳеч қачон «ўз» одамингни учратишингга ишонишни бас қилма, дейман. У билан ёнма-ён яхши бўлишга интиласан. На ўзингни, на уни бирор нарсага мажбурламайсан – ҳаммаси қийинчилик билан бўлса ҳам ўз ўрнига тушади. Қийинчиликларсиз мумкин эмас, улар ҳаётнинг бир қисми. Йўлда чарчасанг – демак, тўхташнинг вақти келган. Демак, олам сени ўз-ўзингга ёки атрофга қараб олишингни, сени яхши қиладиган муҳим нарсани англашинг, кўришинг ҳамда эшитишингни хоҳлаяпти».

*Қўрқувларинг билан видолаш,
улар сарфлаган кучингга арзимади.*

Соҳил бўйлаб югураман. Оёқларим ёғиб ўтган ёмғирдан сўнг намиққан қумга сал-пал ботаётгани сабаб югуриш қийинроқ, аммо мароқли. Қийинчиликлар йўлга қадр қўшади.

Бугун йўналишни ўн беш чақирим масофадаги маёққа қараб олдим. Бир ёнимизда шаҳар марказий трассасига элтувчи йўл, бошқа тарафимизда эса уйқусираган Босфор эринчоқ медузалар ва тинчимас вапурлари билан савлат тўкмоқда.

Туни билан бўғоз долғаланиб, шамол одамлар бирла денгизни ҳол-жонига қўймай чиқди. Бунинг чегараси йўқдек туюлса-да, тонг олдидан бўрон бирданига тинчиди ва булутлар тарқалди. Куёш оҳишта бош кўтарди. Нимадандир кўрқадиган бўлсак, кўпинча ўша нарса юз бермайди.

Элчин САФАРЛИ

Югурган пайтларим ўзимдан узиламан-да, кузатувчига айланаман. Таҳлил қилиб, ўйлаб ҳам ўтирмайман ва салмоқламайман. Марафончиларга хос тарзда марра ҳақидаги хаёллар ҳам бўлмайди. Бу дақиқаларда барча ҳаракатларим – жисмимники. Кўнглим эса парвоз қилади: тўхтаганида жойига қайтади.

Югуриш онгсиз жараён эмас, аксинча, мен ҳис қиламан ва пайқайман. Таассуротлар пинҳон жойда йиғилиб боради, уни фақат кроссовкаларни ечган пайтимдагина очаман. Шунда таҳлил қилиш бошланади.

Югураман ва шамол мени кўтаради – олдинга олиб кетади. Агар қўлларимни ёйсам, улар қанотга айланади ва учиб кетишим мумкин. Югуришда на ўзимни, на ўзгаларни, на шарт-шароитларни қувиб ўтишни истайман.

Томир уришларим бошимда акс-садо бериши билан тезликни камайтираман. Қўшни хиёбондан шамол эвкалиптлар учининг ифорини учйриб келади. Тўлқин кескичнинг устунлари тузли рутубатни анқитади. Футболкам нам доғлар билан куракларимга ёпишади. Босфор сатҳида нурлар жилваланиб, Гюгонинг мен севган сўзлари билан жилмаяди: «Агар Худо

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

одамни орқага юришини истаганида, кўзларини энсасига жойлаган бўларди...» Олға, дўстим!

Шанба кунги югуришларда Мири ҳам менга ҳамроҳлик қилади. Мен ундан Кадикёй бозорида балиқ сотиб олгандим. Бир пайтлар унинг пештахтаси бўлиб, у ерда ўзи ва ёрдамчи-болакай савдо қилишарди. Вақти келиб, пештахта магазинга айланди.

Мири қирқ етти ёшда, иккинчи никоҳидан қизини катта қилмоқда. Унга денгиз шарафи учун Дениз, деб исм қўйган. «Қизим туғилганидан бери бошқача яшаяпман. Ботинимда кечаётганларга эътиборлироқ бўлдим. Югуришга қайтдим, у менга бирор ҳаракат усиз фойда келтирмайдиган сокинликни қадрлашимга ёрдам беради».

Мири югуришга доим оқ кийимда келади, бирор марта рангли нарса кийганини кўрмадим. Унинг сочлари эрта оқарган ва юмшоқ кумушсимон сочлари кийимларига мос тушади. «Мен учун оқ нарса – елкан. Денгизчилар уларга кеманинг қалби жо бўлган, дейишади».

Югуришдан сўнг жимликни бузамиз. Бугун орзулар ҳақида гаплашамиз. «Йигит, агар орзуинг жисм-

Элчин САФАРЛИ

га эга бўлмаганича қолган бўлса, демак кеманг бошқа йўналишда сузган. Ҳаммада ҳаракат қилиш ёки жойида қолишни танлаш ҳуқуқи бор. Нима бўлганида ҳам ўзгаришдан қўрқма. Қўрқувлар билан видолаш, улар сарфлаган кучингга арзимайди».

Биринчи никоҳдан кейин бир пайтлар тўлақонли ва мароқли ҳаёти ўз рангларини йўқотди. Ҳар куни бир хил манзара – денгиз, балиқ, бозор, уйқу ва яна денгиз. Бир хилликдан қочиш учун ветеринар клиникага ишга жойлашди. Озуқали машиналарни юқдан бўшатди, қафасларни ювди, сақлаб туришга топширилган жониворларни сайр қилдирди.

«Мен мақсадни йўқотдим. Ҳеч қаяққа учмаётган-дек туюлган пайтида итлар ва югуриш сақлаб қолди. Тўхтолмайдиган бўлиб қолгандим. Аксинча, бирор тубсизликка қулардим. Ўша даврга раҳмат, у менга келажакни кутишга, бориға барака қилишимга ёрдам берди... Тажриба – қаттиққўл ўқитувчи, унинг сабоқлари ёдда яхши сақланади».

Клиникада Мири бўлажак хотини Седани учратди. Денгизга қайтди, магазинини янгидан очди. Мижозлари виждонли балиқчини олқишлаб кутиб олишди.

40

*Яхши бўл.
Ёмонлар шундоғам етарли.*

Ўртаёйнинг денгизга ва соҳилдаги ресторанчаларга элтадиган кўчаларидан биридаги тўртинчи рақамли уйнинг зангори эшиги. Шунинг учун бу ер доимо сершовқин эди. Аммо бу ерга тонготар пайти келсанг – сокинликни учратасан.

Зангори эшик олдида бу уйнинг боғбони бўлмиш Меҳмет-бей узоқ йиллар ўтирди. Хонадон кўпинча бўш бўларди – хўжайинлар ҳамиша қаёқлардадир иш билан банд бўлишарди. Меҳмет-бей тонг қизий бошлаган пайтида боғдаги ишларини яқунлаб(бу ерда бир пайтлар Истанбулни тутиб кетган лилиялар очилиб ётарди), бошига сомон шляпани кийганча, остона ёнидаги табуреткада ўтирарди. Сарғайиб кетган китобни ўқир, икки дона қанд солинган чойини ичиб, ўтган-кетганлар билан бу қўрғондаги қизиқарли жойлар ҳақида гаплашарди.

Элчин САФАРЛИ

Мен ана шу боғбон билан гаплашиш бахтига мушарраф бўлгандим. У зангори эшик ёнида ўсган чирмовуқни «Умид» номи билан менга таништирган эди.

«Умид ёшлигидан жуда касалманд эди, ҳеч гуркираб кетмасди. Босфор билан қўшничилик туфайли тупроғимиз жуда сернам эди. Хўжайин унинг ўрнига бирор чидамлироқ нарса эктирмоқчи бўлди, аммо мен яна бирор йил кутишни илтимос қилдим. Ҳар кимнинг ҳаётини ўзига хос тезлиги бор. Ўпкани қўлтиқлаб чопмасдан – ўзингга вақт бера билиш керак, ичингдаги боғни асрай олиш лозим». Бир пас жим тургач, секингина қўшиб қўйди: «Яхши бўл. Ёмонлар шундоғам етарли».

Ёнидан ўтиб бораётган туристлар билан туркча талаффуздаги инглизчада суҳбатлашаркан, уларни табассум қилиш ва ўзларига ишонишга чақирарди. Шарқона экзотика фонидаги фалсафий насихатлар хорижлик сайёҳ аёлларни қойил қолдирарди. Боғбон тўлақонли умр кечирган, баҳам кўрадиғанлари ҳам шунга яраша эди.

«Машаққатларингиз эвазига мукофот бўлгувчи «ўз» одамингизни топиш йўлида сиз бир неча маро-

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

таба калавангизнинг учини йўқотиб қўясиз. Оғриқли ва даҳшатли бўлиши турган гап. Бундай лаҳзаларда ёдда тутинг: оғриқ – бу дўстдир. У ўзингдаги носозлик пайдо бўлган қисмингга эътиборни жалб қилади. Кўрқувлар мақсаддан воз ечмасликка ўргатади. Бамисоли айёр жинлар сингари қулоғингга: »Тўхта, бизлар воқеликнинг ўзимиз», – дея шивирлашади. Кўрқувларга сирингизни берманг, уларнинг кўзига тик қаранг ва: «Сизлар қуруқ хаёлсиз, холос», – деб айтинг. Улар яна пайдо бўлганларида уларга ишонмасликда давом этинг ва жилмайинг. Ночорликдан уларнинг ўзи ғойиб бўлишади ва сиз эса орзуингиз сари бемалол йўлингизни давом эттирасиз».

Боғбон ҳақ. Ўзингни учратмагунча, бошқа биров сенда «ўз» одамингни илғаб олиши даргумондир.

Кузлардан бирида Меҳмет-бей оламдан ўтди. Уйни сотиб юборишди, кўчани совға дўкончалари торайтириб ташлади. Умид эса ўсиш ва юқорига чирмашишда давом этмоқда. У ҳеч қаёққа шошаётгани йўқ...

*Ҳаётингдаги барча нарсалар ўз
ботининг ва ташқарида яшамоқда.*

Шаҳар хотирангда суратлар шаклида яшайди. Биз беихтиёр лаҳзаларни суратларга айлантирган ҳолда хаёлий фотоальбомга йиғиб борамиз. Бу альбом шўр таъмли эпкинлар, силаб-сийпалашлар, сўлиётган лолалар, шу билан бирга сарғайган газеталар ҳидини таратиши мумкин.

Хотирам сақлаб қолган Истанбулнинг илк суратини эслайман. Йиллар ўтиб, унинг аксини эллигинчи йиллар охирида америкалик Чарльз Кушман томонидан олинган фотографияда учратдим. Унда бу бинони қурган грек оиласи томонидан «Хаззопуло», дея номланган ўша пассаж тавирланган. Бу ерда қачонлардир энг яхши хориж ип-кавалари ва шаҳардаги энг яхши шляпачалар сотиларди (Бойўғли тумани аҳли Ева хоним дўконини яхши эслайди). Янги усмонлиларнинг «Ибрат» газетаси ҳам шу ерда чоп қилинарди.

Элчин САФАРЛИ

Одатда пассажга тонгги еттиларда келаман ва деразаларига яшил қопқоқлар ўрнатилган китоб дўкони остонасига ўтираман. Шаҳар қалбининг уйғонишини кузатаман. Оёқларим остига малла мушуклар келиб чўзилганча, маҳаллий сотувчилардан нонушта кутиб ётишади.

Бу ерда – Истиқлол кўчасида ҳаракатларнинг қайнай бошлаши, Галатасарой лицейи дарвозаларининг ғичирлаб очилиши эшитилиб, қаҳвахона эгаси Аҳмет пластмасс стулларни шлангда юваётгани, суриялик бола эса уларни латта билан қуруқлаганча, артиб чиқаётгани кўриниб туради. Тезда Аҳмет янги куннинг биринчи чойини дамлайди ҳамда менга финжонда келтирганча, анъанага кўра: «Шоир-бей, бугун нима ҳақда ёзасан?», – дея сўрайди.

Одамлар кўпайганидан кейин вапурга ўтираманда, уйга қайтаман. Хонамнинг оқ деворидаги яшил чорчўпда Кушманнинг мен ҳозиргина чой ичиб қайтган жойда олган сурати осиглиқ туради. Пассаж «Хаззопуло» ҳаётимдаги барча нарсалар каби ҳам ботинимда, ҳам ташқарида яшайди.

42

*Янгра, чиройли яша.
Қанотларингни ёз ва парвоз қил!*

Бир куни, апрелнинг ўттизинчисида рюкзагимни кифтимга осдим-да, Истанбулни тарк этдим. Бирданига номаълум томонга жўнаб кетиш заруратини ҳис қилдим. Пиёда. Ҳеч қандай поездлар, машина ёки самолётларсиз.

Мен ёш ва бақувват, кучга тўлган пайтим эди – барчаси мени саёҳатга илҳомлантираётган эди.

Саксон кунлик йўл. Тоғлар, чўллар, дарёлар, ўрмонлар ва денгиз қирғоғи бўйлаб.

Саксон биринчи куннинг эрта тонгида мен ўсган Абшероннинг нариги томонига келиб қолдим. Қаердан кетган бўлсам, ўша жойга қайтдим. Ҳаёт – бу туғилган пайтингдан турли томонларга тарқалиб кетадиган ва бари бир битта чексизликка бирлашадиган чизиқлар экан.

Элчин САФАРЛИ

Йўл бўйи кўрганларимни блокнотимга қайд қилиб бордим. Орадан йиллар ўтиб уларни сараламоқдаман. Булар қандайдир китобхон учун насихатларга ўхшасада, аслида ўз-ўзим билан суҳбатлардир. Худди бошқалар каби англайдиган, шубҳаланадиган, кузатадиган, ҳафсаласи пир бўладиган ва изланадиган одам билан мулоқот қилгандек.

* * *

Долғаланаётган денгиз соҳилидаги қояда кеча бўлиб ўтган учрашув ҳақида ёзаман. Бундай дуч келишлар изланишининг бир кесмаси интиҳоси ва навбатдагисининг ибтидосидаги белги сифатида камдан-кам юз беради. Кимдир: шунчаки ўтиш-ку, бунақаси қанчалаб содир бўлади, деб айтиши мумкин. Аслида шунақа. Аммо бундай пайтларда сени шундай бахт қамраб олади-ки...

Учрашув соҳил бўйидаги серқоя – кичкина шаҳарчада юз берди. Бу қоялар ёриғидан тўқ қизил гулкосаларини офтобга тутган буталар ўсиб чиқишган. Бу ёққа келишни истамадим ва эринаётган эдим. Қанчалар қаршилик қилмай, бу ерга келишдан қочиб қутулолмадим.

Нотаниш кўчалар бўйлаб кездим. Кўҳна уйлар деворида чўкиб қолган туз излари, салмоқли балконлар

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

(ҳозир қулаб тушадигандек), ям-яшил дафналар, шаҳар аҳлининг кўзлари эса бир хил – зумрад тусдадир.

Қоялар четидан ўтказилган йўлдан соҳилга тушса бўладиган сўқмоқни илғаб қолдим. Наъматакнинг сертикан шохларидан авайланганча, сўқмоқ бўйлаб тушиб кетдим. Узоқ юришимга тўғри келмади: сўқмоқ шартта узилди ва мен қоянинг нақ четида туриб қолдим. Олдимда – денгиз уфқи. Сув қаъри даҳшат солган кўйи ўзига чорларди...

Шу ердагина шарт-шароитлар нима учун бу серқоя ва денгизнинг мангу совуқ оқимларига эга бу шаҳарчага келишимга мажбур қилганини тушундим.

Бу ерда мени навбатдаги ҳақиқат кутиб турарди: ҳеч қаяққа шошма, аммо тўхтамай юр. Номаълумликдан қўрқма ва йўлингдаги тиканли буталарни кечиб ўт. Улар ортида – битмас хазина бор.

* * *

Сенга нима яқинроқ: билган ҳолда яшашми ёки билмаган ҳолда? Мен биринчисини танлайман. Ўзинг ҳақингдаги ҳақиқат қанчалар аччиқ бўлмасин, уни қабул қилиш керак. Ўзингни билмай туриб йўлингни

Элчин САФАРЛИ

кўролмайсан, туманда қоласан. Шу ҳолда ўзинг ва ўзгаларни яралаганча, ўзингни ҳар томонга урасан. Инглизлар айтишади: «Билмай туриб интилиш – юганни чайнаётган от кабидир».

Бир танишим менга билимлар оғирлаштиришини, яхиси каловланиб ўтирмасдан ҳаётдан бор лаззатни сиқиб олиш яхшироқ, дея айтганди. Эҳтимол, шундай-дир. Аммо эртами-кечми ташқи оламдаги лаззатлар манбаи ҳам қуриydi-ку. Нафасингни қисадиган бўм-бўшлик ёпирилади. Ўзингда тартиб жорий қилиш ва ички булоғингдан қувват олиш вақти келди.

* * *

Ўзингга ачиниш ва ўз имкониятларинг ҳамда уқувларингдан ҳафсаланг пир бўлишини бас қил. Об-ҳавога мос келмаган оғир либосларингни еч, ўзгаришларга очил. Дастлаб улар оғриқ билан таслим бўладилар, бироқ бу одатий ҳаётингга қайтишинг учун сабаб бўлмайди.

Одатдаги ҳаёт – бу нафақат жой ва вазият, шу билан бирга фикрлар, муносабатлар ҳамдир. Янгидан бошлаш учун барчасини ташлаганча, дунёнинг чеккаси-га кетиш шартмас. Барча қарорлар, шубҳалар ўзингда.

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Болалик яра-чақаларидан шикоят қилма, улар ҳаммада ҳам бўлган. Севги учрамаганидан нолима – агар ўзингни билмасанг севган кишинг билан ораларингда қандай уйғунлик бўлиши мумкин? Иқтидоринг етарли баҳоланмаганидан эзилма ва ўзингдан сўра: меҳнатни етарли даражада севганмисан? Айрилиқлардан вайрон бўлма, улар билан бирга йўқ бўлиб кетма.

Ҳафсала пир бўлишларининг адоғи бўлмайди. Уларнинг асирига айланма. Биз ўз бахтимизга ўзимиз тасаввур қилгандан кўра, кўпроқ таъсир ўтказа оламиз.

* * *

Сенинг ҳаётингга нисбатан кучли оламнинг ўз режаси бор. Қанчалар беркинмагин, сени бари бир ўзгаришлар сари итариб чиқаради. Бир куни бу бўрон сен биқинган жойни кўтариб ташлайди.

Инсон танловда эркин бўлади. Бири ўзи севган одатий ҳаётни яқунлаш ва нотаниш ҳамда номаълум янгисини бошлашнинг иложи йўқ, деб ҳисоблайди ва вайроналар остида қолишда давом этади. Бошқаси ҳамиша ўтиб кетадиган бўрондан қўрқмайди ва янгиликка қучоғини очади.

Элчин САФАРЛИ

Ҳаммасини назоратда тутолмаслигингни англаган ҳолда бўшашиш муҳим (бунга амал қилмаган пайтларим бўйнимдаги оғриқлардан қийналаман). Ҳаётнинг қай бир босқичида оқимга таслим бўлиш фойдали. Аммо оқимдалиқ пайтинг ҳам ўз бахтинг суратини назардан қочирма.

* * *

Биз дунёга маълум бир вазифа билан келамиз. Кимдир уни кашф қилади, уни ўзида ривожлантиради. Кимдир унинг борлигини ҳам билмай яшайди. Ўз уқувингни баҳам кўришни ўрган. Биринчи илҳомлантирувчи матнлар ёзади, бошқаси ширин таомлар тайёрлайди. Учинчиси беморларни даволайди, тўртинчиси пойабзаллар тикади.

Агар ҳозир сенинг дунёга айтар сўзинг бўлмаса, қўшиқ айт. Нимани бўлса ҳам. Ичингда ёки эшиттириб. Болалигимда қўшиқларнинг сўзини яхши эслаб қололмасдим – ўзим тўқишимга тўғри келарди. Бу жуда ажойиб эди – истаганимни куйлардим. Матнлар ёз, куйлар тўқи, хотираларни бўя. Янгра, чиройли яша. Қанотларингни ёз ва парвоз қил!

Агар саволларингга жавоб ололмасанг, йўлга туш. Эринма, ҳаммаси аввалгидек бўлади, деб ўйлама. Миянг-

даги аҳмоқона сарҳадларни қўпориб ташла. Йўл ҳамма вақт ҳам пул, виза, чипталарни талаб қилмайди. Ташқаридагига қараганда муҳимроқ бўлган ботинингга йўл фақат истакка муҳтождир. Кимки ботинига йўл топишдан қўрқмас экан, ташқаридан ҳам йўл топишдан қўрқмайди.

* * *

Бировни ғийбат қилаётганда – ўзингиз ҳақингизда айтаётган бўласиз. Сиз бошқаларда кўраётган яхшилик ва ёмонликлардан иборатсиз. Бизлар бир-биримизга кўзгумиз. Бу бизга нима учун керак? Ўзимизни баҳолаш ва тўғрилаганча, янада яхши бўлишимиз учун. Ёрликлар ёпиштирманг, аммо хулосалар ясанг ва йўлни давом эттиринг.

* * *

Ботинмизда ҳамиша кураш боради: ўз ҳаётига маъсул катта ёшли киши тинмасдан лаззатлар талаб қилаётган худбин болакайга қаршилик кўрсатади. Агар бу ҳақда билсанг, балоғат ва болаларча ўжарлик овозини фарқлаган ҳолда жўяли қарорлар чиқара оласан. Баъзи эркаклар бўйи икки метр бўлса ҳам, ботинидаги болакайни папалайверади. Шундан аёллар шикоят қиладиган иккиланишлар ва маъсулиятсизлик келиб чиқади.

* * *

Руҳоний устозлардан бири: севги қалбни кучайтирганлигидан кучли қалб эгаси шубҳасиз исёнчи бўлиб етишади, деганди. Мен бўлиб ўтаётган ҳодисаларни лоқайд кузатганча, «ҳаммаси Аллоҳнинг иродасидан», дея файласуфларча ўзини оқлайдиганларни тушунмайман. Мен қалбим кучли эканини таъкидлолмасам-да, қаршилик кўрсата олишимдан қувонаман. Демак, мен тирикман! Исёнкорлик – бу хаос (олам) ғилдирагини тўхтатишга бўлган уриниш ёки ҳукуматга қарши митингга чиқиш, деганимас. Исёнкорлик – биродаринг оғриғига лоқайд бўлмасликдир.

* * *

Янги даражага кўтарилиш имкони ўзингни қабул қилиш туфайли келади. Тазйиқ ўтказиш бефойда ва зарарли. Асл ўзлигинг билан танишиб олиш, ўзингни қандай бўлсанг шундай қабул қилиш, кечириш, янада яхши бўлишга уриниш зарур. Биз бу дунёга фақат бахтли бўлиш учун келганмиз. Фақат бахтли одамгина яшилиқни тарқатади.

* * *

Ўзингдаги севгини доимо қўллаб туриш керак. Яъни яхши ҳиссиётлар ва ишлар, севимли жойлар, китоблар,

одамлар, ёлғиз қолиш ва жониворлар билан. Севги доимо машқ қилдирилиб туриладиган мушак кабидир.

* * *

Кеча мендан доимо қалби бўм-бўшлигидан қайғураётган одамга нималар дейишимни сўрашди. Мен жавоб бердим: охиригача қайғуришда давом этиш лозим. То ўрнингдан туриш ва кичкина қадам қўйишга куч топганингни ҳис қилмагунингча.

Бахтсиз бўла туриб бахтли бўлишга ўзингни мажбурлама: «Ўзингни қўлга ол ва бирор нарса қилишга мажбурла», «сен йиғлаб бўлгунча бахт кетиб бўлади», «орзу қилишмас, ҳаракат қилиш пайти» ва шу каби маслаҳатларни ўзингга мослаб кўрма. Янада хавфлисиси – ўзингни гўёки сендан бақувватроқ, кучлироқ, омадлироқлар билан қиёслама. Ҳар кимда ўзига хос, ўз ҳаёт тезлиги бор. Энг тубга тушиб кетган вақтингда ҳам юқорида қуёш нур сочаётганини унутма ва-а, албатта, тонг отиши, уйғонишинг ва енгиллашганингни англашингга ишон.

* * *

Йиллар оша тушунчалар ва ўхшатишлар ё таҳрирланади ёҳуд тамомила алмашади. Ҳаётнинг ҳозирги

Элчин САФАРЛИ

босқичида мен учун бахт – бу миннатдорлик (буни ҳамиша сақлаб қолсайдим!) ва сокинлик. Борини севиш, идеал вақтни кутмаслик, ҳар кунни тўлақонли яшаш, қанчалар қийин бўлмасин руҳан тушкунликка тушмаслик, келажакка ишонч – буларнинг бари миннатдорликдир. Ботиний осудалик – айнан ўтаётган лаҳзангдан миннатдор бўлганингда, беҳудага уринмаганингда ва ўзингни «бундан кўра яхшироқ бўларди», дея қассти-бастингга олмаганингда келади. Фақат осуда ҳолингдагина ўз саволларингга жавобни эшитасан ва қаяққа юришни англайсан.

*Энг биринчи қадамдан бошлаб
бир-бирингизга қараб юраётган бўласиз.*

Ҳаёт – бу, албатта, танлов. Биз ҳар куни, ҳар соатда, ҳар сонияда яхшилик ва ёмонлик, нур ва зулмат орасида танлаймиз. Олдимизда бир қанча эшиклар очилади, қай бирига ким билан киришимиз – энди бизга боғлиқ. Бироқ мен шуни аниқ биламани, «ўз» одамингни учратиш масаласида кута билиш муҳимроқ. Энг дастлабки қадамларданоқ йўлда турли одамларни кўрганча, биз бир-биримиз сари юрамиз. Вақт-соати етганида (буни тепада ёки ботинимизда ҳал қиладиган) учрашув юз беради. Энг муҳими, таслим бўлмаслик ва бегона одам билан ҳаётни боғламаслик.

Бу ишонч менда болалиқдан бери яшаб келди. Вақти билан бу одам соҳилдаги чиғаноқларни эҳтиёкорлик билан босгани, ўзига чой қуйгани, тонгги симитни қирсиллатиб синдиргани, севимли китобини варақлагани ёки ёйма бозордаги ранг-

Элчин САФАРЛИ

**баранг шиша соққачаларни саралаганини эшитиб
қолардим.**

**Мен бу одамни эшитиш билангина чекланмай, унга
томон юрардим ҳам. Ва, ниҳоят, биз учрашдик, Лайло.**

Хотима

*Ҳаммасини қўйиб юборган заҳотинг,
бари қайтиб келади.*

*Севги – бу бўронда чақнаган маёқ,
Туман ва зулматда тортмовчи хира.
Севги – бу юлдуздир, йўловчиларга
Йўл кўрсатиб турар кўкда милтираб.*

Уильям Шекспир

*Мен қабримга: «У ерга шу қадар қапишган
эдики, биз устига тупроқ тортиб қўйдик, холос»,
– деб эмас, «У учишга уринаётиб ўлди», дея ёзиш-
ларини хоҳлардим.*

Митчел Уилсон

*Унда яшайдиганлардан бирини севсанг, шаҳар
ҳам оламга айланади.*

Лоренс Даррел

Аким амаки,

сенинг сўнгги мактубингдан кейин анча йиллар ўтди. Ашрамдан кетганингдан бери сендан бирор хабар йўқ. Эски манзилингга ёзишда давом этаркан, у жой ҳалиям борми ва сен тирикмисан, билмайман... Кечир. Баъзан шунақа хаёллар келадик, уларни яқинлатмасликка ҳаракат қиламан.

Қизим италянчадаги китобдан мана буларни ўқиб берди (тил ўрганмоқда, буни яхши уддалаяпти): «Сени бирор киши севар экан, сен ўлмайсан». Бизнинг сен билан алоқамиз – вақтдан мустасно, мен буни сени устахонанг-да гилам дастгоҳи ёнида кўрган кунимданоқ англаганман.

Ҳозир мен – сен Ҳиндистонга жўнаб кетган вақтдаги ёшингдаман. Фақат менинг ҳеч қаяёққа жўнаб кетиш ниятим йўқ.

Элчин САФАРЛИ

Худди серишовқин поезддан тушиб қолгандек ажойиб сокинлик туйғусини ҳис қилаяпман. Узоқ пайт қаёққадир ошиққан, жилмайган, хавотирланган ҳолда интилдим – мана, ниҳоят, сукунат. Мен ўз ўрнимдаман, атрофда яқинларим, дунёга саволларим камроқ. Хурмо ҳам бу баҳорда алоҳида чиройли, майин ва яшил тусда гуллади.

Биз кўп нарсаларга оддий воқеадек қараймиз. Бугун Лайло билан қуёш ботаётганида, дарахтлар остида ўтирдик ва бир пайтда шундай дедик: айвондан шундоққина шитирлаётган хурмо шохлари остига тушиш қанчалар бахт.

Кун жуда ташвишли ўтди, уни чиройли тарзда кузатиб қўйиш жуда ёқимли. Фарзандлар, гарчи ёнимизда бўлмаса ҳам, соғлом эканлигини, ўз йўлида бораётганини билиш, бизларнинг эса уларга яхши одамлар йўлиқилишини дуо қилишимиз ёқимлидир.

Сукунат одамдаги муҳим нарсани очиб беради. Бу ҳақда қизимга эслатаман. Шу ҳолатда у балки бирор маротаба камроқ хато қилар. Гарчи ота-оналар фарзандларни қанчалар ҳимоя қилишга уринмасинлар, уларнинг ўз тақдирлари бор.

Атрофдаги олам овози тобора баландлашиб бораркан, кўпинча одамларга сукунат ҳам татимай қолади. Биз ҳамиша ниманидир гапирамиз, исботлаймиз ва тушунтирамиз. Афсусланарли томони вақти-вақти билан ўзимизни оқлаймиз. Бир лаҳзадан сўнг янгиси босиб ўтадиган тўлқин кўпикларига кўпроқ аҳамият қаратамиз.

Моддий бойликка боғланиб қолганча, уни ҳаёт шоҳсупасига чиқариб қўйгач, беҳуда ташвишлар бизни қассти-бастимизга олади. Чарчаймиз, бурун осилтирамиз. Сукунатга вақт ажратиш, вақтида тўхтай билиш керак. Вақти билан жим қолиш – энг яхши жавоб, дилдан чиқадиган илиқ сўздан кўра ҳам мулойим сийпалашдир.

Ҳаммаси мувозанатда ва ўз вақтида бўлгани – қандай яхши.

Э.

Аким амаки,

сен Асад бобомни яхши эсласанг керак. Бугун унинг туғилган куни. Бу кун қабристонга бормайман. Иккимизга тегишли бўлган соҳил бўлагига, бирга узоқ ўтирадиганимиз – унчалар баланд бўлмаган қояга бораман. У тонгги газетани ўқир, мен эса пойабзалимни ечганча, почаларимни шимариб, оёғимни тўлқинлар сочган томчиларга тутардим. Тезроқ катта бўлишни орзу қилардим – ўшанда оёқларим узаярди ва улар сувга етган бўларди.

Бобом қабристонни ёқтирмасди. Уйдан соҳилгача улар уч жойда эди. Улар ёнидан ўтаётган машиналар ҳурмат юзасидан сигнал чалмас, мусиқани пастла-тишар эди. Мен ердан туртиб чиққан, чанг босган, вақт ва тириклар эътиборсизлигидан қорая бошлаган оч-жигарранг қабртошларга қараганча, бобом-

дан сўрардим: «Бобо, нимага ўликлар ер остида? У ер қоронғу, ҳар хил қумурсқаларга макон. Нимага қуёш тўла осмондамас?» У қабристоннинг деворига қўлини қўярди. Нигоҳида сомеликка аралаш мунг. «Сен ҳақсан, чироғим. Ўлганларнинг жойи ё осмонда, ёки хотираларда».

Уни соғинаман. У табиатимдаги ўзгарувчанликни маломат қилмасди. «Бу сенинг ўзингга хослигинг, чироғим. Кимдир қарорларида қатъий, аммо мағрур, одамлар билан бераҳим. Сенда эса меҳрли юрак бор, бу энг муҳими. Кимки сенинг ҳақиқий ўзлигинг учун маломат қилса, билки, у сенинг одаминг эмас, бегона».

Бобом мени эрксеварлигим учун тергамасди. Ҳар бир эркак дарахт экиши, уй қуриши ва ўғил ўстириши керак, дея айнан ҳисоблайдиган отамдан фарқли равишда. Дадам бу ҳақда менга айтганида, мен ўз ҳайратимни яшира олмагандим. «Беш қаватли уйда яшайдиган Тофиқ амаки ёки оиласи йўқ расм ўқитувчимиз Алиқ Гашимовичга ўхшаганлар ёмон одамларми?» Дадам қайнаб кетар, чеккани ошхонага йўл олар ва у ерда онамга: «Мана марҳамат, ўғлимиз худди отангга ўхшаб гапиряпти!» – дерди. Мени бу сўзлар хафа қилмасди, қайтага бобомга ўхшашимдан фахрланардим.

Элчин САФАРЛИ

Асад бобом денгиз, мусиқа, озгина нон, эътиқод ва озодлик – булар инсонга керакли бўлган барча нарса, деб айтарди. «Севги-чи?» – ажабланиб сўрардим мен. У курткаси чўнтагидан анисли анжир донидан олиб, менга узатарди. «Чироғим, туғилганданоқ сеvgи одамнинг ўзида бўлади, уни атрофдан излаш шарт эмас».

Эркинлик ҳар қандай ташқи саришталикдан кўра қимматлироқ. Усиз одам ўзини йўқотади, атрофдгилар учун қулай бир нарсага айланиб қолади ва ҳалок бўлади. Эркинлик – бу хато қилиш, шамолга ва фикрларга қарши юриш, йиқилиш ҳамда яна тура олиш, югурган кўйи келиб уммонга отилиш, йиғлаш, юракдаги ҳақиқат билан бўлишиш, ғалати ва аҳмоқона бўла олиш, нокомил ўзлигингни севиш, аммо мукамалликка интилиш имкониятидир.

Э.

Аким амаки,

бобом марҳумларни қайғу ёки лозим бўлган хўрсиниш билан эсламасди. У хотираларни қайта кўриб чиққанча, жилмайиб қўярди.

«Уларни марҳум деб ҳисоблашади, аммо улар тирик. Шунчаки бировлар учун кўринмас бўлиб қолишди, бошқалар учун эса – янада тирикроқ.»

Асад бобом синглиси Замина оламдан ўтганида ўттиз ёшлардан ўтиб қолганди. У қайғуга тушди. Уйни, ўзини ва ишни ўз ҳолига ташлади. Ҳаёт унинг учун ўлгандек эди.

Бир гал қабр ёнида ўтирганида, қартайган мулла унинг ёнига келди. Қора тасбеҳларини ўгирганча, ёнига тиз чўкди. «Тошни яна қанча қучиб ўтирмоқчисан? Сенинг синглинг шу тош тугул, бутун қабристонда

Элчин САФАРЛИ

йўқ-ку». Бобом аввалига жаҳлга минди. Бу телба чолни ҳайдаб солмоқчи ҳам бўлди, аммо бари бир сўради: «Унақада, қаерда у?»

Мулла тасбеҳ ўгиришдан тўхтади ва унинг чап кўксига қўлини нуқиди. «Барчаси юрагингда. Уни эсла ва у сенга яқинлашади».

Мен бу ҳақда яқинларимдан айрилган пайтим доимо эслардим.

Ўлим билан илк тўқнашувим қачон юз берганди? Ўшанда биринчи синфда ўқирдим.

...Сўна бувим менинг косамга айрон қуйиб бераётган пайти очиқ деразадан –

аёл йиғиси эшитилди. Йўлбарс итимиз секингина улыб қўйди, мен довдираб қолганча, ўрнимдан турдим. Бувим бошига дуррасини ташлаган кўйи уйдан югуриб чиқди. Остонада менга бюрди: «Қароғим, айронингни ичиб ол, мен Сўлмас холангникига чиқиб келай».

Фарёдга ўхшаш йиғи девор ортидаги қўшнимизникидан келарди. Айрондан ҳўплаб, бир бурда нонни ковшанганча, Сўлмас холаникига қараб чопдим.

Гуллаётган хўжағат қоплаган девор ёқалаб чопар, япроқлар ўз яшиллиги билан кўзимни қамаштирар, бошим устидаги қуёш эзилган ўрик тусида эди. Нокли лимонад ҳиди тараларди. Бунчалар гўзаллик янграётган йиғига уйғун эмасди.

Сўлмас холанинг дарвозаси олдидагина унинг оққон билан оғриган ўғли вафот этганини англадим. Эшикдан унинг гиламга ўралган жасадини олиб чиқишарди. Масжидга ювиш учун олиб кетишаётган эди. Эркаклар ортидан ҳовлига хотинлар чиқишди. Бувим юзига рўмолини босганча, аччиқ-аччиқ йиғлаётган Сўлмас холани бағрига олди. Мен йиғлаб юбордим ва уйимизга қараб қочдим. Боғда тинчи бузилган Йўлбарс итимизни маҳкам бағримга босдим. Биз анжир остида анча пайтгача ўтирдик...

Ислонда ўлим – йўқ бўлиш эмас, бошқа оламга ўтишдир. Марҳумга аза тутиш билан қайғунинг қоронғи ўрасига тушган кўйи ундан ажраламиз. Ўтганларни табассум билан эслаганда эса уларни ғойибона қучоққа оламиз.

Э.

Менинг вужудим тобора менга бўйсунмай бормоқда. Қариликми? Лайло бу гапга қўшилмайди. «Сен у билан келиша олмаяпсан, Гилавар. Сен бир нарсанинг кетидан чопсанг, вужудинг бошқасини маслаҳат беради. Интилишларинг турлича». Хотинимни бўйнидан ўпаман. «Сен билан иккимизники бир хиллиги яхши».

Унда аёллик, ожизлик билан бир вақтнинг ўзида шамолга қарши тура олишлик, қарама-қарши келаётганининг кўзига тик қарай олишлик уйғунлашиб кетган.

Мен Лайлони бир қатор айрилиқлардан сўнг топганман. Изламай, ишонмай қўйган пайтимда у – билаклари ингичка, қалин сочлари тарам-тарам аёл сифатида пайдо бўлди.

Лайло ҳаётимда эскиларини варақлаб ўтирмасдан, янги саҳифа очди. Мени денгиздан эсувчи илиқ, ўзгарувчан жануб шамоли шарафига – Гилавар деб атайди.

* * *

Шляпамни кияман ва уйдан чиқаман. Ҳар маҳал-гидек – денгиз бўйига.

Болаликдаги йўл бўйлаб бораман. У атрофдаги барча нарсалар каби ўзгарган – янги қурилган даб-дабали уйлар девори туфайли торайган. Аммо ҳозир бу ўзгаришларни кўрмаётгандекман, ахир йўлда ҳарфларни яхши кўрувчи Гилавармас, денгизни яхши кўрувчи ўша болакай бормоқда. Менинг ҳозирги чарчаган, букчайган, баъзи жойлари ҳилвираган вужудим унга етишиб юра олмайди, аммо унда жисмдан, кўриниб турганидан кўра муҳим нарса бор.

Асад бобом билан бу йўлдан денгизга қараб тез-тез тушиб борардик. Унинг овозини аниқ эшитаман. «Одам на қора, на оқ – у ўрталиқда. Кўп йиллар сен чинакам ўзингни ва муҳаббатни излаб топмасанг «ҳеч қаерда» бўлмайсан. У нафақат сенинг одамнинг оғушида, анчагина кенг, юксак ва теран. Чироғим, уларнинг ҳаммаси қўйиб юборганингдан кейин ўзингга бари келади».

Бугун денгиз долғали, унинг овози томирдаги қон оқишидек тирик, уриб турувчи ва барча ғовларни ошиб ўтувчи. Каспийнинг шовқинида болалиқдаги овозлар-

Элчин САФАРЛИ

ни эшитаман, кўзларим ўнгида ҳаётнинг сеҳрли даври суратлари жонланади.

Гулноз кампирни сиёҳранг ипак рўмолда кўраман. Душанба кунлари қўшни кампир бизникига келар, хино қайнатар, ўтганлар руҳига тиловат туширарди. Абшеронда душанбани аёллар куни ҳисоблашарди. Аёллар бирор том остида йиғилишар – таом тайёрлашар, сочларига хина суртишар, дуо ўқишарди. Гулноз кампир ойимнинг узун кокилларини ёяр, тароқлар, хино билан бўяшдан олдин кардамон ёғи сурар ва шу билан бир вақтда ўзи ва олам ҳақидаги қиссаларни варақларди.

Мен стол остида яширинганча, тинглаб ўтирдим.

Гулноз кампирнинг сулоласида эркаклар кўп яшашмаган. Улар ё йўқ бўлиб кетишар, ё жувонмарг бўлишарди. Буни қарғиш теккан дейиш ҳам мумкин эди-ю, аммо Гулнозларнинг оиласидаги барча аёлларнинг ҳар бири муҳаббат билан тақдирланишган эди. Майли, биргина чақнаш, бир марта тотиш, синаб кўришдан сўнг айрилиққа дуч келган бўлса ҳам, кейин сўнгги нафасгача эслаб, миннатдор бўлиб юриш насиб қилганди. «Демак, мен яшагандим».

«Менинг ойим Биби-хоним, Аллоҳ раҳматига олган бўлсин, эркаклар биздан уларни ҳаддан ортиқ севганимиз учун кетишган дерди. Менимча, кучли аёлларга ожиз эркаклар интилишади. Уларни ўз туйғуларимиз билан тирилтирамиз, кейин улар бошқаларга кетишади».

...Анжирзор ёнидан ўтаман ва бир пайтлар, болалигимизда анжир шохларида бирга осилишиб юрган Нотовоннинг жиянчаси овози қулоғимга тушади. У юзига сепкил тошган қиз бўлиб, лабининг устида ярим ойга ўхшаган чандиғи бор эди. Абшерондаги холасиникига ўзлари яшайдиган тоғлик қишлоқдан ёзги таътилдагина келарди.

У денгизни биринчи бор кўрганида беш ёшда эди. Бу учрашувни эслашни яхши кўрарди.

У ойиси билан икки кеча йўл юришган. Аввал автобуста, кейин поездда. Нотовоннинг эғнида хантал тусли сарафан бўлиб, ойиси куя тушмасин, дея кийим шкафи токчаларига занжабил таёқчалари ташлаб қўйганлиги учун ундан занжабил ҳиди анқирди.

«Эсимда оёғимни сариқ дермантиндан тикилган сандали шилиб юборгани учун оғриқ берар, аммо

Элчин САФАРЛИ

мен хархаша қилмасликка тиришиб, обакидандон сўришга зўр берардим. Катта учрашув шарафига ойим тирноқларимни хинолаб олишимга рухсат берганди. Денгизга ёқишни истардим. Унга яқинлашаркан, тўлқинлар бошқаларгамас, фақат менга ўз сирларини очишларини кутдим. Бу юз бермади. Аммо мен ўшанда илк бора севиб қолдим. Тўлқинларни»

* * *

Уйга қайтаман-да, ёзув столимга ўтираман. Денгиз эпкини қулоғимга шивирлаган қиссаларни ёза бошлайман. Уйнинг ичкари қисмида Лайло норозиларча танбеҳ бермоқда, демак, мен яна ботинкаларимни ечишни унутибман, энди полда чиғаноқли қумлар изи қолганди.

Орадан бироз вақт ўтгач, у секингина эшикни қия очади ва стол четига чойли финжонни қўйиб кетади. Ҳар бир бобдан кейин дераза олдига боришим, чой ичишим, ёзган варақларимга қарашим ва озгина тин олганимдан кейин, яна улар олдига қайтишимни яхши билади.

...Қиссаларимда сен ҳақингда ёзишимга қаршисан. Аммо қандай қилиб сенга янги олам тухфа қилган одам

ДЕНГИЗ ҲАҚИДА СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА

Ҳақида ёзмаслик мумкин? «Иккимиз битта қирғоқда турганлигимизнинг ўзи менга етарли. Матнларга келсак... Булар бошқа. Улар бу қирғоқда турмаганларнинг қўлига тушиши ҳам мумкин».

**Ушбу ўзбек тилида нашр этилган китобни
тўлиқ ёки қисман босиш, электрон шаклини эълон қилиш
ва муаллифлик ҳуқуқини бузиб, бошқа мақсадларда
фойдаланиш қонунга мувофиқ тақиқланади.**

Адабий-бадиий нашр

Лойиҳа муаллифи: Элзод Султонов

ЭЛЧИН САФАРЛИ

**ДЕНГИЗ ҲАҚИДА
СЎЗЛАБ БЕР МЕНГА**

Роман

«Sharq-ziyo zakovat»
нашриёт-матбаа уйи
Тошкент – 2021

Рус тилидан Оллоёр Бегалиев таржимаси

Муҳаррир: *Мейлижон Садиров*
Бадиий муҳаррир: *Шаҳзода Султонова*
Техник муҳаррир: *Нурзоид Султонов*

**Нашр лицензияси: АI № 286,
2016 йил 04 ноябрь санасида берилган.**

Босишга рухсат этилди 08.01.2021. Бичими: 60x84^{1/16}.
«PT Serif» гарнитураси. Шартли босма табоғи 20,5. Нашриёт-ҳисоб
табоғи 21,0. Адади. 1000 нусха. 04-сонли буюртма.
Баҳоси келишилган нарҳда.

Оригинал макет «SHARQ-ZIYO ZAKOVAT» нашриёт-матбаа
уйи таҳририятида тайёрланди, «Sharq-ziyo zakovat»
МЧЖнинг матбаа бўлимида офсет усулида чоп этилди,
«OLAM NASHRIYOTI» МЧЖ матбаа бўлимида муқоваланди.

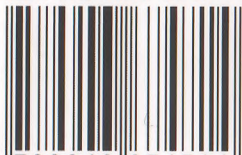
Шаҳар ҳам худди сеvimли кишингиздек бўлиб қолишини сезганмисиз? У сизни ҳис қилади, ғамхўрлик кўрсатади, борини баҳам кўради ва ўз ўрнида сиз ҳам борингизни (хоҳ катта ёки кичик бўлсин, ўйлаб ўтирмасдан) у билан бўлишасиз.

Шаҳар билан худди суюкли инсонингиз каби муносабат ўрнатасиз. Гоҳида ундан азизроғи топилмайди, гоҳ эса уни кўрага кўзингиз йўқ. Аммо не бўлганда ҳам юзадаги беқарор тўлқинда эмас, чуқурликдан жой олган бир нарса бор.

Унинг номи – МУҲАББАТ!

Сафарнама

ISBN 978-9943-6747-1-4

9 789943 674714